Kapitalizmin Dünü ve Bugünü

MAURICE DOBB

İletişim Yayınları

MAURICE DOBB

Kapitalizmin Dünü ve Bugünü

Capitalism Yesterday and Today

İletişim Yayınları • *Politika Dizisi* • ISBN 975-470-034-6

1. BASKI *Sosyal Adalet Yayınları, Ankara 1965*
2. BASKI © *İletişim Yayıncılık, İst. 1985*
1. BASKI © *İletişim Yayıncılık, İst. 1990*

KAPAK *Bora Çetinkaya*
KAPAK RESMİ *Meksikalı ressam Diego Rivera'nın (1886-1957) Ulusal Saray duvar resimlerinden (1929-1935) ayrıntı.*
KAPAK BASKISI *Özdemir Ofset*
İÇ BASKI *Şefik Matbaası*

İletişim Yayınları
Klodfarer Cad. İletişim Han No.7 Cağaloğlu-İSTANBUL Tel: 516 22 60-61-62

MAURICE DOBB

Kapitalizmin Dünü ve Bugünü

ÇEVİREN *Feyza Kantur*

İÇİNDEKİLER

Yazarın Notu 9
1. Kapitalizm Nedir? 11
2. Kapitalizm Nasıl Oluştu? 25
3. Rekabet ve Tekelcilik 33
4. Azalan Kâr Haddi ve Emeğin Payı 49
5. İktisadi Krizler 57
6. İkinci Dünya Savaşı'ndan Bu Yana 67

YAZARIN NOTU

Bu kitap ilk çıktığında Marksist ve sol çevreler ticari dönüşüm (ya da iktisadi krizler) sorunu üzerinde duruyorlardı. Bu durum 2. Dünya Savaşı sonrası dönemde değişikliğe uğrayacakmıydı, yoksa başlangıçtaki gecikmeden sonra eski ve bilinen şeklinde bir kere daha tekrarlanacakmıydı? Savaş sonrası dönemde, 1930'lardaki büyük krize benzer bir durumun meydana geleceğini umut edenlerin sayısı oldukça kabarıktı ve buna inananlar krizin çok yakında olduğunu sık sık vurguluyorlardı. Bu nedenle kitabın son bölümü, 1950'lerin sonlarında endüstriyel üretimdeki iniş çıkışları ayrıntısıyla tanımlamak için ayrılmıştı. Bu bölümün konusu artık günümüzde önemini yitirdiğinden kitabın bu basımından çıkartıldı.

Günümüzde tartışma konularının değişik alanlara kaydığını söyleyebiliriz. Günümüz koşullarında, kapitalizmin artık klasik fiyat düşüşü şeklindeki krizleri kolayca atlatamayacağı herkesçe kabul ediliyor. Aynı şekilde, 1930'larda oluşan kriz tipinin yerini enflasyon şeklindeki krizlere bıraktığı konusunda herkes görüş birliği içindedir. Enflasyon krizleri kendileri de uluslararası çelişki ve gerilimlerin ifadesi olan para sistemindeki ciddi krizlerle daha da ağırlaşır. Bugün 1970'lerde, tartışma çok değişik bir dizi soru üzerinde odaklaşmıştır. Yalnızca, önemli ölçüye varan işsizlikle birlik-

te büyüyen enflasyon sorunu üzerinde değil, bunun yanında oldukça ileri bir aşamaya ulaşan işlerin tekellerde yoğunlaşması ve tekelciliğin özellikleri üzerinde tartışılıyor. Tekelcilik kendini 'yönetimi ele geçirme', hileli para işlerini aile şirketlerinin yürütmesi, dev konsorsiyumların oluşması ve son on yılın özelliğini oluşturan milli sınırları aşan pek çoğu 'uluslararası şirket' hâline gelmiş firmaların ortaya çıkışı şeklinde gösterir.

Bu açıdan büyük ölçüde yeni bir durumla karşı karşıyayız. Bu olgu bir paragrafla açıklanacak bir şey değildir. Aynı zamanda, yeni gelişmelerin bu kitabın ilk 5 bölümünde yazılmış olanları kökten değiştirmeyeceğine, tam tersine onları pekiştireceğine inanıyorum. Buna bağlı olarak da, kitabın 1961 basımının 6. bölümünün son cümlesini burada tekrarlayabilirim :

«Tüm gizleme ve örtbas etme çabalarına karşın kapitalizmin 1. bölümde tanımlanan temel özelliklerinin varlıklarını halen korudukları sonucuna varmak için her türlü nedenimiz var.»

Mart 1973

1. KAPİTALİZM NEDİR?

Kapitalizm günümüzde sağcı olsun, solcu olsun herkesin üzerinde konuştuğu bir konu hâline geldi. Ama hâlâ konuşanların değişik anlamlar yüklediği ve sonuçta anlaştık zannedip gerçekte anlaşamadıkları bir terim durumunda. Bu terime kesin ve açık bir anlam verilebileceğini reddedenler bile var. Reddedenler bir sistemi onu eleştirenlerden korumanın en iyi yolunun sistem olarak bile adlandırılamayacağım savunmak olduğunu sanan oldukça küçük bir azınlıktan oluşuyor. Bazıları da kapitalizmden oldukça şaşırtıcı bir biçimde artık geçmişte kalmış bir şey olarak bahsediyorlar: Artık varolmayan ya da başka bir şeye dönüşmekte olan bir olaylar dizisi olarak.

Bu kitapçığa tammların san sıkıcı tartışmasıyla başlamak, okuyucuya daha ilk paragrafta kitabı elinden bırak demek olur. Böyle bir tartışmaya girmek istemiyorum. Ama yine de kitabın konusunu oluşturan kapitalizm terimiyle ne demek istediğimi mümkün olduğu kadar az kelimeyle anlatmaktan kendimi alamıyorum. Eğer bunu yapmazsam, pek çok okurun, beni sorumlu tutacağından da eminim. Kapitalizm kelimesine verdiğim anlam dünya çapında sosyalistlerin ve işçi hareketinin yaklaşık yüz yıldır kullandığı anlamla aynı olduğundan açıklamam kolay olacak. Ayrıca bu anlamın büyük çoğunluğun terime yüklediği anlamla aynı olduğuna ina-

nıyorum. Kapitalizm benim için; üretimin yapıldığı araç ve aletlerin, yapı ve hammaddelerin, başka bir deyişle sermayenin, ağırlıklı olarak özel ya da kişisel mülkiyette olması demektir. Bireylere her ortağın hissesinin ayrı ayrı bölündüğü anonim şirketler haline gelmiş birleşik ortaklıklar da bu tanıma dahildir. Kapitalizm bazen daha gevşek olarak «özel teşebbüs» sistemi olarak da tanımlanır. Biraz daha teknik bir dille söylemek gerekirse, Marks kapitalizmi üretim araçlarının toplumda ayrı bir *sınıf* oluşturan kapitalistlerin elinde bulunduğu bir üretim tarzı olarak tanımlamıştır.

Dikkat edilirse bu son tanımın, bizim bireysel mülkiyet sistemi şeklinde yaptığımız genel tanımın ötesinde bir şeyler içerdiği görülür. Her bir bireyin bireysel mülk sahibi olduğu bir toplum düzeni olanaksız değildir. Buna benzer düzenler tarihte değişik yer ve zamanlarda küçük köylü-çiftçi ve zanaatkâr-üretici topluluklarında görülmüştür. Bu topluluklarda sermaye-emek ayrımı yoktu. İş aletlerinin (ve/veya toprağın) sahibi olan kişi aynı zamanda üretimde bulunmak için kendi çalıştığından sermaye-emek çatışması da yoktu. Böyle bir toplum yaratmak birçok ütopyacının gerçekten amacı olmuştur. Bazıları bunu iyiniyetle ve safça özlemişler, bazıları da, 'mülkiyetli demokrasi' diye siyasi aldatmaca yapan Tory'ler[1] gibi araç olarak kullanmışlardır. Böyle bir düzen yaratmak, kolayca anlaşılacağı gibi ancak üretim araçlarının küçük çaplı ve ilkel olduğu bir toplumda mümkündür. Ayrıntılı ve masraflı tekniğiyle, üretim sürecindeki karmaşık uzmanlaşma ve makinalaşmayla modern toplumda her bireyin kendi üretim sürecini tek başına yürütmesi imkânsızdır. Üretime geçmek için yüklü bir sermayesi olmayanların kolay kolay

1) İngiltere'de Muhafazakâr Partililer'e verilen ad. (ç.n.)

başaramayacağı ölçüde bir para gerekmektedir. Ya da en azından toplumsal ve iktisadi yönden, diğer sermayedarları ortaklığa çağırabilecek durumda olması gerekir. Herkesin bildiği gibi bir şeyi olmayan insana günümüzde hiç kimse borç vermez.

Bu koşulların sonucu; modern toplumlarda üretim araçlarının özel mülkiyeti sistemi, böyle bir mülkiyetin göreceli olarak daha az sayıdaki ellerde toplanması gereğini ortaya çıkarır. Mülkiyetin daha az sayıdaki ellerde toplanması da, kendi karşıtlığını getirir; yani diğerlerinin -toplumun çoğunluğunun- mülkiyet hakkının ortadan kalkmasını. Böylece bazıları üretim araçlarına sahip olurken, bazıları da üretim araçları sahipleri için çalışırlar. Gerçekten de çalışmaya zorunludurlar, çünkü hiçbir şeyi olmayan, dolayısıyla üretim araçlarına sahip olmayanların, geçinmek için başka bir seçeneği yoktur. Sermaye ile emek arasındaki çatışmanın temeli burada yatar. Bu, kapitalist toplumun bölündüğü iki sınıfın-kabaca mülk sahibi kapitalistlerle ücret karşılığı çalışarak geçinen işçiler-arasındaki çıkar çekişmesi ya da kavgasıdır. Sendikaları ve diğer işçi sınıfı örgütleriyle, işçi hareketinin tarihsel temelini oluşturan bu sınıf mücadelesidir. Kapitalist bir toplumda zengin olmanın yolu (yüksek bir gelir elde etmek anlamında) önceden sermayenizin olmasıdır. Ekonomik yönden ilerlemenin en kısa yolu, başkalarını çalıştırabilecek sermayenizin olmasından geçer. Bu söylediğim genel ve tipik durumdur. Çok az rastlanan özel becerisi ve yeteneği olanlarla, toplumsal geçmişi ya da nüfuzu gereği yüksek ücret elde edebilenler dışında, bu durum geçerlidir.

Bu durumun sürebilmesi için bana göre iki koşul gereklidir. İlk olarak, bir sınıf oluşturan üretim araçları sahibi ve çalışmayan kişilerin (bu kişilerin hem çalışıp hem mülkiyet sahibi olmaları burada önemli de-

ğildir) para kazanabilmesi için onlar hesabına çalışanlar üzerinde dolaylı veya dolaysız bir zorlayıcı etkileri olması gerekir. Çünkü çalışmadan hiçbir şey üretilemez. Daha önce gördüğümüz gibi mülkiyetin bazı kimselerin elinde toplanmasının sonucu (belki de buna tamamlayıcısı ya da öteki yüzü demeliyiz) başkalarının mülkiyetsiz kalmasıdır. Durum böyle olunca, bu gerçek, mülk sahibi olmayanlar üzerinde, kendilerini mülk sahiplerine kiralama, yani kapitalist için ücretli işçi olma yönünde, iktisadi bir zorlama yaratır. İkinci olarak bazılarının mülk sahibi olarak hayatını sürdürmesi (ve iyi bir hayat sürebilmesi) için diğerlerinin, üretim etkinlikleriyle aldıkları ücretten çok daha fazlasını üretmeleri gerekir. Bir başka deyişle, toplumun işini görenlerin ürettiklerinin toplamından, toprak ve sermaye sahibine gelir olmak üzere bir pay düşmek zorundadır. Ekonomi politiğin babası diye adlandırılan Adam Smith'in sorunu ortaya koyuşu böyledir. Sorunu başka şekilde koyacak olursak, toplumun işlerini yapanlar, kendi kazançlarından fazlasını -Marks buna artık-değer diyordu- üretmek zorundadır ki bir kaynak, mülkiyete dayanan gelirin tek kaynağını sağlayabilsinler (sermayenin kâr ve faizi ve toprak rantı). O halde mülkiyet geliri gerçek üreticilerin ürettiklerinin bir kısmına *el koymakla* sağlanabilir.

Yukarıda anlattığım iki koşuldan birincisi iktisatçılarca şimdiye kadar ciddi olarak inkâr edilmedi sanırım. Bu konuyu yüz yıldan fazla bir süre önce klasik iktisatçılar adını verdiğimiz iktisatçılar ayrıntılı olarak ele almışlardı.[2] Ama bugün onların modern mirasçıları, 'emeği olduğu yerde tutmak için işsizliğe ihtiyacımız

2) 19. yüzyılın ilk yarısında Gibbon Wakefield'in kolonyalist teorisinin temel fikri buradan alınmıştır.

var' gibi (dikkatsizce sarfedilmiş bir sözle su yüzüne vurduğu zamanlar dışmda) bu durumu ya unuttular ya da gözardı ettiler. Ama ikinci koşula karşı çıkıldı. Birçok iktisatçı bugün hâlâ yüreklilikle karşı çıkıyor. Bu koşulu, hem ücretleri artık-değer olarak tanımlayıp ters yüz edebilecek anlamsız bir ifade, hem de üretkenliği yalnızca emeğe yükleyip, bu arada sermayenin de emek kadar üretime katıldığını inkâr eden bir durum olarak görüyorlar. Günümüzde makinayla (karşı çıkan iktisatçıların sözünü ettiği sermaye burada makina anlamındadır) çalışan emeğin makinasız çalışana oranla daha üretken olduğunu ya da emeğin üretkenliğinin teknik düzeye bağımlı olduğunu hiç kimse inkâr etmiyor. Ama makinaların üretkenliği arttırdığı, üretim araçları kimin elinde olursa olsun değişmeyecek bir gerçektir. Üretimin bir bölümünü sermaye sahiplerine maletmek için ortada bir sebep yoktur. Bazı iktisatçıların yaptığı gibi; üretkenlik tartışmasında üretimden sermaye sahiplerine pay verilmesinin yanlışlığı buradadır.

Bazı iktisatçıların ise karşı çıkmak için başka nedenleri vardır. Bu artık-ürünün bir bölümü sermaye sahiplerine maledilebilir (derler), çünkü sermayelerini kullanma izni vermeseler, söz konusu makinalar ve teknik ortaya çıkamaz, ya da öncelikle yaratılması gereken sermayenin birikmesi için 'fedakârlık' yapılmasa, sabırla 'bekleyişleri' olmasa, yine üretime olanak yoktur. Bu çalışma iktisat teorisi üstüne bir yapıt olmadığından konuyu burada ayrıntısıyla tartışamayız. Yalnız bu 'açıklamanın' ilk biçiminin (çölde ender bulunan bir kuyu gibi) bir türden ihtiyaç karşılayan kaynak üzerindeki, ondan vergi alma ya da ayrıcalıklı mülkiyetine sahip olma gibi her türden tekel hakkı durumunda geçerli olduğunu bilmekle yetinelim. Açıklamanın ikinci biçimini (yani sermayenin insan çabasının, «fedakârlığın» ya da

'bekleyiş'in sonucu yaratıldığını) ise, samrım herhangi bir iktisat ekolünün pek az teorisyeni, sermaye üzerinden edinilen kârı «indirim» ya da «artık-değer» ile açıklayan teoriye karşı ciddi bir cevap olarak öne sürebilir. Tarihsel olarak düşünecek olursak sermaye bu şekilde yaratılmıyordu. Ayrıca bugün yatırımlarındaki payları yüzünden acı çeken ya da fedakârlıkta bulunanların petrol kralları ve kodomanları olduğunu kim söyleyebilir? İnsan faaliyetleri ve ilişkilerinden gerçekçi olarak söz edildiğinde yalnızca üretim sürecinde[3] aktif olarak çalışanlar kelimenin tam anlamıyla üretime katılmış demektir.

Doğal olarak her şeyin burada kısaca sergilendiği gibi açık ve kesin olmadığı bilinmelidir. Mülkiyet sahibi olanlar da bazen üretimde aktif bir rol alabilirler (işin işletmesi ya da yönetiminde) ve çalışanlar (tek geliri maaş ya da aylık olanlar) da bazı şeylere sahip olabilirler (hisse senedi, tahvil, bir ev gibi). Sosyal sınıflar, sosyal kastlardan ayrı olarak, kesin ve sabit çizgilerle ayrılmazlar, kenarlarda birinden diğerine atlama eğilimindedirler (ışık tayfındaki renk çizgilerinin birbirine geçişi gibi).

Ücretliler sınıfında pazarlık edebilme güçleri, gelişen bir endüstri de avantajlı bir konumda bulunmaları ya da çok seyrek rastlanan özel bir hünere (sürekli ya da süreksiz) sahip olmaları nedeniyle sınıfın diğer üyelerine oranla ayrıcalıklı durumu olanlar bulunabilir. Diğer yandan büyük kapitalistlerin yanı sıra küçük kapitalistler de olabilir ve bunların çıkarları bazı durumlar-

3) Üretim olgusunu gayet akılcı bir geniş görüşlülükle, yalnızca nesnelerin yapımı olarak değil ama bunların yer değiştirme işi, gerektiğinde depolanmaları ya da düzenlenme ve örgütlenme düzeyi olarak da yorumlamak gerekir.

da, ve bir ölçüde, aşağıda açıklayacağımız nedenlerden ötürü büyük kapitalistlerle çatışabilir. Ne kapitalist ne de ücretli-işçi sınıfına girebilen, değişken orta tabaka diye kötü ama yerinde bir isimle nitelenen bir grup da vardır.[4] Daha önce belirttiğimiz işveren-işçi tipi içinden bile hâlâ yaşayanlar vardır. İngiliz nüfus sayımı verilerine göre «kendi hesabına çalışan işçiler» adını alan bu grup nüfusun % 5'ini oluşturmaktadır. Avrupa'nın diğer kapitalist ülkelerinde ve Amerika'da bu sınıfın yüzdesi daha da fazladır.

Bir sistemin ağırlıklı olarak kişisel mülkiyet ve özel teşebbüse dayandığını söylemek, burada mülkiyet haklarının sınırsız ve kısıtlamasız olduğu anlamına gelmez. Mülkiyet hakları değişen oranlarda kanunlara ve mali politikanın taleplerine bağımlıdır. Özel teşebbüs de değişen oranlarda devlet kontrolündedir (sistemde bütün olarak tutarlılık ve sabitlik sağlanması anlammda). Biraz önce sözünü ettiğimiz genel özelliklerinin dışında değişik zamanlarda, gelişmesinin değişik evrelerinde, çeşitli ülkelerde kapitalizmin işleyişinin önemli değişiklikler gösterdiği görülür. Bu nedenle kapitalizmi devletin iktisadi hayat üzerinde hiçbir etkisinin olmadığı bir sistem olarak tanımlamak yanlış olur. Tüm devletler, değişik yollardan ve değişen oranlarda iktisadi hayat üzerinde denetim kurmağa çalışır. Kapitalizmde bu denetimlerin çok ileri dereceye vardığı durumlara pek rastlanmaz; ama modern savaşın ortaya çıkardığı durumlarda ya da sistemin 30'lardakine benzer bunalım geçirdiği devrelerde sıkı denetim kurulmuştur (toplumun tümünün çıkarlarıyla tek tek bireylerin ya da toplumun

4) Andrew Grant yakınlarda yayınladığı «Sosyalizm ve Orta Sınıflar» kitabında bunların, nüfusun % 17 - 18'ini oluşturduğunu belirtmiştir.

değişik kesimlerinin çıkarlarının çatışabileceği durumlar unutulmamalıdır). Daha sonra göreceğimiz gibi, kapitalist sistemde devlet elinde olan sektörler de bulunabilir (devletleştirilmiş endüstri alanları gibi). Devletleştirilmiş endüstri alanları sistemin çalışmasını bir dereceye kadar etkilese de, bunların varlıkları kapitalizmin asıl karakterini değiştirmez.

Bu özellikleri gözönüne aldığımızda, kapitalizmin asıl özellikleri ile ilgili yaptığımız tanım geçerliliğini koruyacakmıdır? Kapitalizmi, toplumu mülkiyet sahipleri ve mülksüzler şeklinde 'kutuplaşmaya' iten, sermaye mülkiyetinin bazılarının elinde yoğunlaşması sistemi olarak tammladık. Kapitalistler göreceli olarak daha küçük bir sınıf oluştururken, işçiler (İngiltere gibi bir ülkede) nüfusun çoğunluğunu oluşturur. Kapitalizmi ile ilgili tanımımızın geçerliliğini koruduğu, gelir ve mülkiyet dağılımını gösteren istatistikler gözden geçirildiğinde açıkça anlaşılacaktır, sanırım. Mülkiyet dağılımının sayılarını vermek gelir dağılımının sayılarını vermekten daha zordur.

İngiltere'de en fazla bilinen ve en çok yararlanılan mülkiyet dağılımı istatistiği Daniel ve Campion tarafından 2. Dünya Savaşı öncesi yapılan ve 1936'da «Millî Sermayenin Dağılımı» adıyla yayımlanan istatistiktir. Bu kaynak iki savaş arasında sermayenin yarısından fazlasının nüfusun (25 yaş ve daha yukarısı) % 1'inin elinde olduğunu gösterir. Sermayenin % 80 kadarı ise, nüfusun % 5 - 6'sının elinde toplanmıştı. Gerçekten de bu yoğunlaşmanın ta kendisidir!

Aynı konuda savaş sonrası dönemi için yapılan daha yeni bir araştırma aşağıda verilmiştir. Bu araştırma da 1946 - 47 yıllarında sermayenin yarısının hâlâ 25 ve

yukarısı yaştaki nüfusun % 1'inin elinde olduğunu ve sermayenin % 80'inin nüfusun % 10'una ait olduğunu gösterir. Diğer tarafta ise mülkiyetleri olsa da 100 pound'un altında, ortalama 60 pound kazanan, nüfusun üçte ikisini oluşturan kitle vardır. Sınıflı toplumların varlığını yadsıyanlar tarafından sürekli reklam edilen bu küçük mülk sahibi ya da tasarrufçulardan oluşan kitlede, mülkiyetlerinden gelebilecek bir gelirle geçinenlerin sayısı çok azdır. Bu kitlenin tümünün sermayesi, İngiltere'nin genelinde 1/12'den daha az bir oran tutar.

1946 - 47'de İngiltere ve Galler'deki sermaye gruplarının ve sermaye miktarlarının dağılım tablosu[5] :

Sermaye büyüklüğüne göre gruplar :	25 ve üstü yaş nüfus içindeki yüzdeleri :	Grup içindeki sermayedarların sermayelerinin toplam sermaye içindeki yüzdesi
100 pound ve aşağısı	60.62	4.16
100 p'tan 1.000 p'a kadar	27.79	10.99
1.000 p'tan 5.000 p'a kadar	8.87	21.59
5.000 p'tan 10.000 p'a kadar	1.38	11.35
10.000 p'tan 25.000 p'a kadar	0.90	16.43
25.000 p'tan 100.000 p'a kadar	0.38	19.18
100.000 p'un üzerinde	0.06	16.80
TOPLAM	100.00	100.00

Gelir sağlamanın tek yolu mülk sahibi olmak olmadığından gelir dağılımındaki eşitsizliğin sermayeye oranla daha iyimser bir tablo çizeceği tahmin edilebilir. Bu-

5) Kathleen Langley, Oxford Üniversitesi İstatistik Enstitüsü Bülteni, Aralık 1950 sayısı, sayfa 353, Şubat 1951 sayısı, sayfa 44.

na rağmen, 50'li yılların ortalarındaki rakamların gösterdiği gibi gelir dağılımındaki eşitsizlik oldukça belirgin. Rakamlar, tüm kişisel gelirin 1/5'inin gelir sahiplerinin 1/20'sine, 1/10'unun ise 1/100'üne düştüğünü gösteriyor.

Kişisel Gelir Dağılımı, 1954[6] *:*

Yıllık gelir miktarı :	Tüm gelirin yüzdesine göre gelir sayısı :	Her grubun gelirinin toplam gelir içindeki yüzdesi :
10.000'ptan yukarısı	0.05	1.6
2.000 ile 10.000 p. arası	1.15	8.4
2.000 ile 1.000 p. arası	3.50	9.9
1.000 ile 500 p. arası	29.00	41.0
500 pound'un aşağısı	66.00	38.7

Gerçekte bu tablo kişisel gelir üzerine kurulduğundan, şirketlere (yani topluca kapitalistlere) tahakkuk eden ama pay olarak bireylere bölünmeyen kârları içermediğinden değersiz sayılabilir. Kişisel gelirlere eğer dağılımı yapılmadan kârları da eklersek daha değişik bir tablo elde ederiz. 1947 yılının sayılarını gösteren tablo (bu konuda daha sonraki yıllarda yapılan bir inceleme yoktur) göstermektedir ki toplam gelirin 1/5'i gelirlerin yalnızca % 1'ine gitmektedir. Diğer yandan gelir sahiplerinin düşük gelir elde eden yarısı toplam gelirin yalnızca 1/4'ünü almaktadır.

6) G. D. H. Cole'un «İngiltere'nin Savaş Sonrası Durumu» kitabının 223. sayfasındaki rakamlara dayanılarak verilmiştir.

1947'de dağılan kişisel gelirin ve dağılmamış kârların birleştirilmiş yüzdeleri[7] :

Yüksek gelirlilerin	%	1'i	vergisiz	olarak	toplam	gelirin	%	19'unu	almaktadır.
»	%	2,5'u	»	»	»	»	%	25'ini	»
»	%	5'i	»	»	»	»	%	31'ini	»
»	%	10'u	»	»	»	»	%	40'ını	»
»	%	25'i	»	»	»	»	%	57'sini	»
»	%	50'si	»	»	»	»	%	75'ini	»
Düşük gelirlilerin	%	50'si	»	»	»	»	%	25'ini	»

Hem sermaye hem de toplam gelir konusunda son yıllarda aşırı eşitsizlikleri hafifçe azaltıcı yönde değişiklikler olmuştur. Ama değişikliklere karşın, az elde toplanma ve 'kutuplaşmanın' genel tablosu varlığını koruyor. Zaten Mrs. Langley'in yaptığı araştırmadan aldığımız rakamlara göre 1946 - 47'de İngiltere ve Galler'de 25 ve yukarı yaştaki mülk sahiplerinin üstteki % 1'i toplam gelirin % 50'sine sahipti. Bu oran 1924 - 30 arası yıllar için toplam gelirin % 60'ı, 1. Dünya Savaşı öncesi dönem için % 70'idir. Mr. Dudley Seers'ın kişisel gelire dağıtılmamış kârı ekleyerek yaptığı hesaplarda 2. Dünya Savaşı öncesi ve sonrası durum değişikliği pek belirgin değil : 1947'de en üst % 1'in payı % 19, 1938'deki payları % 20 imiş. Yine üst % 5'in savaş sonrası % 31

7) Dudley Seers, Oxford Üniversitesi İstatistik Enstitüsü Bülteni, Eylül 1949 sayısı, sayfa 262. Bu istatistikte, doğal olarak, dağıtılmamış kârın, ortaklar arasında dağıtılmış gelirlerle aynı şekilde bölüştürülmüş olduğu varsayılmaktadır. Dağılmamış kârın gelire eklenmesinde şu özelliği gözönünde bulundurmak gerekir : Enflasyon devrinde bu kârın bir kısmı 'yetersiz' amortisman payına katkıda bulunması için rezerv olarak kullanılabilir. Amortisman payı şirketin kuruluş zamanındaki mal harcamaları üzerinden hesaplanır.

olan payı savaş öncesinde % 35 imiş. Bu konuya daha sonra yine döneceğiz.

Kapitalizmin temel özellikleri üstüne sözlerimizi bitirmeden önce, belirtilmesi gereken bir nokta daha var. Kapitalistler tek tek ya da firma olarak istediklerini yapmakta (belli sınırlar içinde) serbesttirler. İstediklerini üretebilirler, sermayelerini istedikleri yerde ve istedikleri şekilde yatırabilirler. Bu özelliğiyle kapitalizm plansız bir sistemdir. «Üretim anarşisi» dendiğinde söylenmek istenen bu durumdur. Üretim anarşisi terimi sistemin keyfince ve düzensiz işlediğini belirtmekten çok, merkezî bir yönlendirme olmadan ilerlediği anlamına gelir. Üretimin giderek toplumsallaşan özelliği ile bireysel mülkiyet arasında büyüyen çelişkiden söz ederken Engels bu noktaya değiniyordu. Eğer kapitalizm her şirketin ya da her işverenin en üst düzeyde kâr etmek amacıyla istediğini yapmasına izin veren «anarşi» durumundaysa, sistem olarak işlevinin ne olduğuna bir açıklama getirilmelidir.

Bu durumun açıklaması, böyle bir sistemin düzenleyici mekanizması olan *piyasa* ve piyasadaki fiyat hareketleridir. Her işveren neyi, ne kadar üreteceğine, nereye yatırım yapacağına, ne kadar işçi çalıştıracağına, ne kadar hammadde stoku yapacağına kendini ilgilendiren alandaki piyasa fiyatlarının maliyeti oluşturan girdinin çeşitli unsurlarının ve ürünün fiyatı ışığında karar verir (piyasadaki tahminler bile fiyatların değişimine neden olur). Bu bireysel davranışların bütünü fiyatlar üzerinde etkili olur ve böylece ortaya fiyat değişimleri çıkar. Fiyat değişimleri sonucu her bir şirket faaliyetlerini «yeniden düzenlemeye» gider. Bu değişimler ayrı ayrı ve «küçük birimler halinde» alınmış yüzlerce karar, aralarında «dengeye» varıncaya (ya da buna yaklaşıncaya) kadar sürer. Tabii böyle bir dengenin sağla-

namadığı ve fiyatların sürekli dalgalanma gösterdiği durumlar da vardır. İşte bu nedenle sonuç, tek bir bireyin ya da bir grup insanın bilinçli olarak istediği gibi olmaz. Kapitalist piyasada olanlar pazar eğilimine bağlı olarak gelişir. Bu anlamda kapitalist sistem «insan iradesinden bağımsız» olarak, «nesnel güçler»ce ya da «değer yasası» ile yönetilir diyebiliriz. Bunu söylemek bazılarının ileri sürdüğü gibi şaşırtmaca yapmak değildir.

Kapitalizmin pazar sistemi ile çalışan bir düzen olmasından, burada yalnız ikisini ele almakla yetineceğimiz, sonuçlar çıkar. İlk olarak pazar düzeni oldukça geniş ve aşırı fiyat dalgalanmaları gösterir. Bazı durumlarda daha önce söylediğimiz gibi bir «denge» noktasında birleşmeye eğilim gösterir, ama bazı durumlarda da sürekli değişken ve gittikçe artan bir özellik gösterir. Bu fiyat dalgalanmaları ve bunun yamsıra ürjetim ve istihdamdaki dalgalanmalar gerek insani, gerekse iktisadi açıdan maliyet ve israf anlamında ağır bir kayıba yol açarlar. Böyle dalgalanmalar belli bazı mallar üzerinde, onların pazarlarında olabilir. Belli bazı endüstrileri ve bölgeleri etkileyebilir. Ama aynı zamanda kapitalizmin tarihinin belirgin özelliğini teşkil eden, toplam üretim, yatırım ve istihdamdaki sürekli tekrarlanan bunalımlar ya da periyodik dalgalanmalarla örnekleyebileceğimiz gibi, sistemin bütününü kapsayacak bir çapta da gerçekleşebilir. Bu konuya 5. bölümde tekrar döneceğiz. Birey olarak kapitaliste ya da şirketlere en üst düzeyde kâr sağlarken toplumun büyük bir kesiminin çıkarlarıyla çelişkiye düşen bu durumlarda, ki bu durumların sayısı oldukça kabarıktır, kapitalistler korunurken toplumun geri kalan kısmı gözden kaçar. Bunun sonucu ücret karşılığı sistemin tüm işini gören yığınların refahı bir kenara itilir. Kapitalizm pazar düzeniyle çalışan bir sistem olduğundan, önemli olan neyin

üretileceğine karar veren ve büyük lokmayı kapan şişkin cüzdanların gücüdür.

Bütün bu söylediklerimizden, kapitalizmin bir piyasa-sistemi biçimi, ya da Marks'ın ifade ettiği gibi meta-üretimi sistemi olduğu ortaya çıkar. Marks «meta» sözcüğüyle üreten tarafından doğrudan kullanılmayan pazarda değiş-tokuş amacıyla üretilen malları belirtmektedir. Yukarda söylediklerimizden piyasa-sisteminin ya da meta-üretimi sisteminin *tek* biçiminin kapitalizm olduğu sanılmamalıdır. Tarihte kapitalist olmadan da (hiç değilse kısmen) meta-üretimine ve değiş-tokuşa dayalı olan ilkel toplumlar vardı (buna örnek olarak üretim araçlarına üreticinin sahip olduğu «küçük meta üretimi biçimi»ni gösterebiliriz). Sosyalist bir iktisat da piyasadan *yararlanabilir*, temelde planlı bir ekonomi olduğundan onun tarafından yönetilmese bile, meta-üretimi sisteminin yasalarından etkilenebilir. Lenin, «kapitalizm emek-gücünün kendisinin meta haline geldiği gelişmesinin en yüksek düzeyindeki meta-üretim sistemidir» dediğinde aradaki ayrımı gayet kısa ve öz olarak koymuştur.

2. KAPİTALİZM NASIL OLUŞTU?

Kapitalizmin yanı sıra, bir yönetici sınıfın çalışan üreticilerin artık-emeği ya da artık ürünüyle geçindiği, başka sınıflı toplum biçimleri de vardır: Özellikle kölelik ve serf sistemi. Profesyonel iktisatçıların arasından, köle sahiplerinin kölelerinin asgari ihtiyaçlarını karşıladıktan sonra geriye kalan artık-emeğe el koyduklarını ya da ortaçağdaki serf sahibinin, serflerin ürettiklerine ve emek-zamanlarına el koyarak, onları sömürdüğü koşullara (ahlâkî yargı dışında) önemli bir iktisadi anlam verilebileceğini inkâr edecek birinin çıkacağını pek sanmıyorum. Aslında böyle bir nitelendirmeye gitmeden, insan bu tür sistemlerin iktisadi özünü nasıl tanımlar anlıyamıyorum. Yine aynı iktisatçıların çoğu, işçinin artık-emeğini patronuna vermek için hiçbir *yasal* zorunluluk altında olmadığını, işçilerin üzerindeki zorunluluğun daha önce gördüğümüz gibi yalnızca iktisadi bir nedeni olduğunu ileri sürüp, yukardakine benzer bir değerlendirmenin kapitalizm için yapılabileceğini de cesaretle inkâr ederler.

Kendinden önceki sınıflı toplum (ortaçağ feodalizmi) biçiminden kapitalizmin gelişmesi süreci ve önceki üretim tarzındaki serf emeğinin, ücretli emeğe dönüşmesi süreci hem uzun hem de karmaşıktır. Dönüşümün kesin tarzı ve aşamaları, burada değerlendirmesine girmeyeceğimiz çeşitli tartışmalara konu olmuştur. Dönü-

şümün çizgisi kesin çizilmiş değildir. Bu dönemlerde sınıf yapısında ve devlet politikasında önemli siyasal değişiklikler olmuştur. Değişik ülkelerde «yukarıdan» (yani toprak sahibi aristokrasinin bir bölümüyle işbirliği yapan büyük tüccarların) yapılan ekonomik ve politik devrim ile küçük üretici saflarından gelen küçük kapitalistlerin liderliğinde (feodal sömürüye karşı ayaklanarak) «aşağıdan» yapılan devrimin, feodalizmin çöküşünde oynadıkları görece roller uzun uzun tartışılmıştır (örneğin Prusya ve Japonya gibi ülkelerle İngiltere'nin izlediği «klasik geçiş biçimi» arasındaki zıtlık).[1] Feodal toplumun erimesine neden olan ana güç ne olursa olsun, bu geçişte iki temel aşama belirlenebilir.

Bu aşamalardan birincisinde küçük üretici kendini feodal yükümlülüklerden kısmen ya da tamamiyle kurtardı. İkincisinde üretim araçları üzerindeki mülkiyetinden ayrılmak zorunda kaldı (küçük arazi parçasından, hayvanlarından, ziraat ya da zanaat aletlerinden) ve geçinmek için emeğini ücret karşılığı satmak zorunda bırakıldı. Bu süreç, Marks'ın «ilk birikim» (ya da «başlangıç birikimi») diye adlandırdığı, proletaryanın oluştuğu süreçtir. İster doğrudan el koyma biçiminde (İngiltere tarihindeki gibi arazinin özel mülkiyete dönüştürülmesi ve köylü rençberlerin işledikleri topraklardan sürülmesi) ya da yoksulluk ve borçlar yüzünden borca karşı el koyma biçiminde olsun, isterse (bazı bölgelerde olduğu gibi) elverişli topraklar üzerinde yeterinden fazla nüfus artışı biçiminde olsun, geçişin özü değişmez.

1) Bu tartışma ile ilgili daha fazla bilgi isteyenler Paul Sweezy, M. Dobb, H. Takahashi, Rodney Hilton, Christopher Hill'in katıldığı «Feodalizmden Kapitalizme Geçiş» konulu sempozyomun Science and Society isimli New York dergisinde yayınlanan kopyasına başvurabilirler (Türkiye baskısı, Metis. Yay. 1984).

Bu biçimlerin ilk ikisinde proletaryanın ortaya çıkışı, birinci bölümde konuştuğumuz mülkiyetin azınlığın elinde toplanması olgusunun öteki yüzüdür. Her iki grup da ortak bir sürecin parçalarını oluşturur. Bu gelişmenin can alıcı noktası küçük üreticiler topluluğunun sosyal ve iktisadi anlamda parçalanmasıdır. Feodal otoritelere olan bağımlılıklarından kurtuluşları, köy pazarından daha geniş bir pazar için üretimin artması ve sonuç olarak para ile alışverişin gelişmesi parçalanmalarını kolaylaştırmıştır. Bu parçalanma hareketi, bir yandan zengin köylülerin üst tabakasının tarla üstüne tarla alarak, küçük bir sermaye biriktirip bu parayı ticarette ve tefecilikte kullanmalarını sağlarken, diğer yandan yoksulluk ve borçlanma yüzünden daha zengin bir komşusu için çalışmak, arazilerini rehine vermek ve sonunda elinden çıkarmak durumunda kalan daha da fakirleşmiş bir alt tabaka yaratmıştır.

Kapitalizmin yükselişinde dönüm noktası, mekanik gücü (önce su, sonra buhar gücü) üretime koşan bir dizi teknik yeniliğin, üretim sürecini, ev ya da zanaat atölyesinden fabrikaya aktardığı, bir ya da bir grup insanın elle çalıştırılan alet ve makinalarla yaptığı üretim yerine ilk önce düzinelerce daha sonraları yüzlerce işçinin ekip çalışmasına dönüştürdüğü, «endüstri devrimi» denilen aşamadır. Günümüz Amerikan yazarlarının güncel benzetmeler bulup, devrim sözcüğünü hararetle reddederek endüstrileşmenin «kalkış» noktası olarak nitelendirdikleri ve ardından sermaye birikimi ve iktisadi gelişmenin kendi momentlerine ulaştıkları canalıcı değişim, işte bu dönüm noktasına tekâbül eder.

Bu dönüm noktası yalnızca teknik gelişmenin sonucunda ortaya çıkamazdı. Kapitalist öncülerin (bunlar başlangıçta genellikle küçük sermayesi olan kişilerdir),

bu yenilikleri benimsemeye, onları üretim ve piyasanın amaçlarına göre uyarlamaya hazır oluşları diğerlerinin de bunları yaymakta tereddüt göstermemeleri çok daha gerilere uzanan bir seri gelişmenin olgunlaşması sonucu olmuştur. Ön koşullardan bir tanesi, sermayeleri çok küçük ölçekte de olsa, bunları ticaret ve endüstride kullanan bir sınıfın varlığıydı. Başka bir tanesi de kredi verebilecek ve dışa açılabilecek oldukça fazla miktarda tüccar sermayesinin birikmesiydi. Üstelik ticaret yolları ve iletişim araçlarının gelişmesinin yanı sıra oluşmuş pazarlar da gerekiyordu. Hepsinin ötesinde (oldukça ucuz demesek de)kullanıma hazır, hareketli bir emek arzının varlığı zorunluydu.

Kapitalist üretim ilişkileri -ücretli emeğin sermaye ile olan ilişkisini kastediyorum- gerçekte endüstri devriminden iki yüzyıldan fazla bir zaman önce olgunlaşmaya başlamıştı. Daha 16. yy'da bazı endüstri kollarında fabrika ölçüsüne yaklaşan üretim miktarına imkân sağlayan teknik gelişmeler olmuştur. Geliştirilmiş pompalar daha derinlerde maden kazılarına olanak sağlıyor, böylece madencilik girişimlerine oldukça önemli miktarlarda sermayeyle yatırım yapılıyordu (yine de bugünkü anlamında büyük miktarlarda değil). Tuz elde etmede, kâğıt yapımında, şeker rafinesinde uygulanan yeni yöntemler, barutun bulunuşu, ilkel fırınlarda demir ve bakırı eritme, tel yapımı alanlarında yeni yöntemler toplu üretime yol açtı ve binlerce pounda varan sermayelerle yapılan yatırımların temelini hazırladı. Kraliçe 1. Elizabeth devrinin sonlarında su gücüne dayanan barut ve kâğıt fabrikaları, geniş çaplı bakır işlenişi ve tel yapımı ortaya çıkmıştı. Tekstil endüstrisinde çok daha önceleri ortaya çıkan çırpıcı dibekleri de bir yana. Yani daha kapitalizmin şafak vaktinde, onun henüz temelde feodal olan, bir toplumun «kabuğu içinde»

gelişmekte olduğu dönemde bile, üretim güçlerinde önemli değişiklikler vardı.

Ama yine de bu örnekler, genellikle emek yetersizliğiyle sakatlanan (zaman zaman özellikle madencilikte hükümlülerin kullanılmasında olduğu gibi baskı ya da zor altında emeğe dayanan), toprak sahiplerince ya da büyük tüccarlarca yürütülen ve bazen de hükümdarın (sarayın istediği etkiyi yaratmak için verdiği) tekel haklarına dayanan istisna örneklerdir. Özellikle tekstilde en çok kullanılan üretim biçimi, temelde *el zanaatlarıydı.* Bunun sonucu olarak üretim, küçük işliklerde ya da hâlâ tarımla geçinip ek bir iş olarak el zanaatını, seçen küçük toprak sahibi ailelerin evlerinde yürütülüyordu. Hammaddeyi sağlayabilmek ve piyasayı (ve bazan da ürünü) düzenlemek için doğal olarak sermaye gerekliydi. Bu para tüccar (daha sonra tüccar-imalatçı ismini alacaktır) tarafından sağlanırdı. Tüccar, işi köylerde ya da ticaret merkezi kasabaların civarında yaşayan zanaatkârlara dağıtır, üretimin çeşitli evrelerindeki işbölümünü (eğirme, dokuma, ürünün son halini alması gibi) ayarlar, tamamlanmış ürünün satışını düzenlerdi. Kapitalizmin endüstri devrimi öncesi aşamasındaki bu çok özgün üretim biçimini betimlemek için «aile ya da ev endüstrisi» veya «dışarıya iş verme» (sipariş üzerine üretim) terimleri kullanılmıştır. Marks bu devre için, endüstri devriminin daha sonra getirdiği «machinofacture» terimiyle karşılaştırmak üzere «manufacture» terimini kullanmıştır.[2]

O zaman bu üretim biçiminde niye kapitalizmin bir aşaması olarak söz ediyoruz? Bu sıralarda işçiler daha

2) Manufacture: Latince manu: El, facture: Üretmek anlamındadır. Yani manufacture elle yapılan üretim, machinofacture ise makinayla yapılan üretim demektir. (ç.n.)

proleterleşmelerdi: Yani henüz üretim araçlarından, hattâ birçok durumlarda sahip oldukları arazi parçalarından bile koparılmamışlardı. Üretim merkezî değil dağınıktı, belli bir yoğunlaşma olmamıştı. Sermaye sahipleri genellikle üretimi doğrudan denetleyemeyen ve tek başına (ya da ailesiyle) emek veren ve (giderek azalmakta da olsa) önemli ölçüde bağımsızlığa sahip imalatçı zanaatkârların üzerinde kendi disiplinini kabul ettirememiş tüccarlardı.

Bu koşullarda yaşanılan durumun geçiş özelliği gösterdiği ve sermaye ile ücretli emek ilişkilerinin henüz olgunlaşmamış olduğu doğru olsa bile, ücretli emek niteleyici özelliğini almaya başlamıştı bile. Bu dışarıya-iş verme (sipariş üzerine üretim) sisteminde, işçi-işveren ilişkisi açıkça görülebilir. Evlerde işleri yapan zanaatkârların ürünlerinden aldıkları para da giderek, parçabaşı ödenen ücrete benzeme eğilimi göstermiştir. İmalatçı zanaatkârların bağımsızlıklarını ve üretim aletlerini ellerinde bulundurmaları sadece lafta kalmağa başladı. Yukarıda belirttiğimiz küçük üretim tarzı içindeki «çözülme» süreci, evlerinde çalışan zanaatkâr tabakasını da etkiliyordu. İktisadi güçlüğe düşen çoğu zanaatkâr bağımsızlığını yitirip yarı-proleter hale geldi. Daha zengin olanları sermaye biriptirip yoksul komşularına işveren oldular; böylece giderek endüstriyi düzenleyen, finanse edenler (ve yeniliklere öncülük edenler) temelde tüccarlar değil, üretici saflarından kapitalistliğe yükselen bu kişiler olmaya başladı. Daha karmaşık bir örgü tezgâhın icad edilmesini izleyerek 17. yy'ın ikinci yarısında (sıradan biri için alınamayacak bu tezgah evlerinde iş yapan zanaatkârlara kiralandı. Bu amaçla bir şirket bile kuruldu. 18. yy'da tezgah kiralarındaki aşırı artışlarla zanaatkârların sömürüldüğü yakınmaları duyulmağa başlandı. Buna benzer bir durum kumaş do-

kuma alanında da görüldü. Ya borç yüzünden el konulması ya da zanaatkârlar kendilerine bir tane alamayacak kadar yoksul olduklarından dokuma tezgahları «işverenin» elinde idi. Çeşitli metal kollarında (çivi ve alet yapımı kolları dahil) bazı kapitalistler evlerinde üretmek üzere iş verecekleri yer de, zanaatkârları kendi çatıları altında topladılar. 18. yy'da demir üretimi belirli yerlerde toplanmağa başlamıştı. Toprak mülkiyeti ve çiftçilikte tarım alanında aynı eğilim görüldü.[3]

18. yy'ın sonunda ve 19. yy'da daha çok yaygınlaşan teknik yeniliklerle, iki yüzyılı geçen bir süredir devam eden süreç hızlandı ve bir adım daha ileri götürüldü. Daha önce olanlarla karşılaştırılınca gelişmelerin *temposu* oldukça hızlıydı. Yine de üretimin yoğunlaşması ve doğrudan işveren-sermaye/ücretli-emek ilişkisinin başlamasıyla fabrika endüstrisine dönüşümün hızını fazla abartmamak gerekiyor. Dönüşüm oldukça inişli çıkışlıydı ve «manufacture» (elle üretim) döneminin izleri 19. yy'ın ikinci yarısına kadar görüldü. Ama 19. yy'ın ortalarında üretim sürecinin bildiğimiz modern kapitalist fabrika tipi İngiltere endüstrisine egemen olmaya ve genelleşmeye başladı. Hızla büyüyen proletarya sınıfım kısmen toprağın özel mülkiyete geçmesi ve köy zanatlarının yok olması nedeniyle kırsal kesimden gelen nüfus, kısmen de 18. yy'ın son çeyreğinde hızla artan, 19. yy'ın sonunda gerileyen nüfustaki doğal artış oluşturdu. Bu sınıf genişleyen endüstriye emek gücü, sürekli biriken sermayeye de bir yatırım alanı sağladı.

3) Bu dönemdeki gelişmelerin ayrıntısı için, yazarın «Kapitalizmin Gelişmesi Üzerine İncelemeler» kitabının 1. ve 4. bölümlerine bakılabilir.

3. REKABET VE TEKELCİLİK

İlk adımlar atıldıktan sonra, endüstriden sağlanan kârların biriktirilip tekrar yatırım yapılmasıyla, kapital birikimi süreci hızla gelişme imkânı buldu. Kapital birikimi ve yatırımlara paralel olarak teknikte de sürekli gelişmeler oldu. Bu anlamda, üretim yöntemlerindeki sürekli değişimlerle, en hareketli devrinde kapitalizm tarihteki üretim tarzlarından çok daha ileri bir nitelik taşıyordu. Ama en geliştiği dönemlerde bile kapitalizmin ulaştığı büyüme oranı son yıllarda sosyalist sektördeki planlı yapının ulaştığı oranla karşılaştırıldığında çok alçakgönüllü kalır. 19. yy'ın büyük bölümü boyunca tek tek firmalar çok küçük ve çok sayıda olduğundan (çoğunlukla aile şirketi ya da ortaklık biçimindeydiler) kapitalizm tam bir rekabet sistemi görünümündeydi. Bu firmaların hiçbirinin, kendi pazarı üzerinde gözle görülür bir etkinliği yoktu. Aralarındaki fiyat anlaşmaları, yerel pazarlarda hiç bulunmamanın yanısıra bugünkü anlamında yaygın değildi. Sloganları serbest ticaret ve serbest rekabetti. Her işadamı biliyordu ki sürekli ürününü ucuzlatacak yollar bulmazsa rakipleri tarafından piyasanın dışına atılırdı. Başarının anahtarı yenilikler olmuştu. Sermaye, yeniliklere para sağlamak amacıyla biriktiriliyordu. Aynı zamanda teknikteki yenilikler de sermaye için yeni alanlar ve yollar sağlıyordu. Hem de ücretli emek arzı, kapitalin birikimine ayak uyduramazken bile.

Sermaye 19. yy'da nüfus artış oranındaki hızı geride bırakacak kadar hızlı birikmişse, o zaman emek arzı üzerindeki rekabet, kâr getiren ve artık-değer yaratan bir sistem olan kapitalizmi zedeleyecek ölçüde ücret (emek gücünün fiyatı) artışma neden olmadı mı diye sorulabilir. Bu soru 19. yy. kapitalistlerinin ve onların iktisadi danışmanlarının kafasında belirmiş bir soruydu ve onları epey kaygılandırdı. Gerçekleşmeyen bu eğilimin kapitalizmin temel çelişkisi olduğu söylenebilir. Marks bu durum üzerinde oldukça fazla durmuştur. Bu eğilimin hiçbir zaman pratiğe geçmemesinin nedenini, işsizler ordusunun endüstri için bir rezerv oluşturmasına ve emeğin payını azaltmaya doğru giden teknik gelişmelerin çalışanları bile sürekli diğerlerinin yerini doldurmaya itmesine bağlamıştır, Gerçekte bu eğilimin oluşma biçimi kendi karşıtını üretir : Sermaye birikimi emek gücünün, doğal artışını geçerken, işgücü rezervini tüketti ve ücretleri artık-değer pahasına yükseltti. Buna karşılık teknik gelişmeler aynı miktarda ürünün ya da daha fazlasının daha az emekle üretilmesine olanak sağladı. Endüstriyel iş gücü rezervi otomatik olarak tekrar şişmeye başladı. Böylece emek *artık-arz* durumundaki bir meta olma, özelliğini kazandı. İşsizlik ya da istediği işte çalışmama, sistemin müzmin hastalığı durumuna geldi. Kapitalizmin geçen bölümde bahsettiğimiz ilk aşamasında bir yedekler ordusu kapitalin ilk birikim sürecinde yaratılmıştı. Tam olgunlaştığı devirde ise sürekli gelişen teknik ilerlemelerle bu durum korundu. Sistemin ihtiyaç duyduğu bu durumun sürebilmesi için teknik ilerlemelere özellikle dikkat edildi.

Hızla artan sermaye birikimi ve buna paralel olarak gelişen teknik değişimlerle, daha önce defalarca tekrarladığımız üretimde yoğunlaşma süreci bir adım daha ileri götürüldü. Bu, iki düzeyde oluşan bir yoğunlaşma idi.

İlk olarak üretim-birimi düzeyinde yoğunlaşma oldu. Gittikçe karmaşıklaşan makina tekniği ve beraberinde getirdiği karmaşık iş bölümü, fabrika içinde farklı üretim süreçlerinin ve aşamalarının ayrışmasıyla, daha büyük üretim birimleri ihtiyacı doğdu. İlkel demir imalathaneleri yerine modern maden eritme fırınları ve komple maden eritme tezgahları, kömür ocakları, çelik ve hadde fabrikaları; iş aletleri yapan atölyeler yerine modern ağır makinalar yapan fabrikalar oluştu. Şimdi üretime başlamak için birkaç bin yerine yüz binler hattâ milyonluk sermayeler gerekiyordu. Ayrıca küçük kapitalistlerin bağımsızlık alanı daralma eğilimi gösterdi. İkinci olarak şirket ve ortaklıklar düzeyinde yoğunlaşma ve merkezileşme görüldü. Şahsi mülkiyetlerde sermaye daha fazla yoğunlaşma eğilimi gösterdi, ayrı ayrı sermayeler (Amerika'da kendilerine verilen isimle) modern anonim şirketler ya da ticari ortaklıklar oluşturmak üzere birleştirildi.

Ama kapitalizmin bu rekabetçi aşaması yoğunlaşma olgusunu beklerken, rekabetin varlığını yoketti. En azından eski biçiminde küçük işletmelerin pazardan daha fazla pay koparmak için mallarını sürekli ucuzlattıkları rekabet şekli yok oldu (bu durum daha sonra fiyat rekabeti diye adlandırıldı). Bu durumu sermayedeki yoğunlaşma, çeşitli biçimleriyle tekelin temelini hazırlayarak yarattı. Aslında tekel sözcüğü bir malın tek satıcısı olma anlamına geliyorsa da, iktisadi bağlamda tekel, bir metanın arzı ve dolayısıyla fiyatı üzerinde gözle görülür ölçüde etkili olma gücü anlamına geliyor. Doğal olarak bu bir derece sorunudur ve iktisadi yönden önemli olması için mutlak olması gerekmez. Eğer kapitalist bir şirket üretim politikasıyla pazar üzerinde ve dolayısıyla piyasa fiyatında belirli bir etkisi olacak kadar büyükse, onunla rekabet eden fazla sayıda küçük şirketler olsa

da, belli ölçüde tekel gücüne sahiptir. Pazar üzerindeki hakimiyet tekel gücünün ölçütü olurken, yine bu olgu tekellerin nihai amaçlarına ulaşmalarında bir araç, bir vesiledir. Ve kapitalizmin hareketlendirici ve itici gücü kâr olduğundan, tekellerin amacı üretimi kısıp fiyatı yükselterek kârını artırmaktır.

Günümüzde piyasada hakimiyet sağlama yollarından en geçerli olanı yeni bir biçim ya da modelde, yeni bir etiket ya da markayla «özellikli ürün» yaratmaktır. Tekeller bunu pazarlamacılıkla ve reklamla (ya da satış temsilcilikleriyle özel ve tercihli anlaşmalar yaparak her ikisiyle birden), alıcıları malları almaları için aldatarak ve zorlayarak böylece ürünleri için tercihli pazarlar yaratarak yaparlar. Piyasaya hakim olmanın bir başka yolu da, piyasayı belli satıcıların elinde korunmuş «bölgelere» ayırmaktır. Bunu ya ilgili şirketler arasında ticari anlaşmalar yaparak, ya da bir veya bir grup firma, bölgelerine giren diğerlerini kaba yöntemlerle dışlayarak sağlarlar. Böylece küçük rekabetçiler bu pazarlardan kendi iyilikleri için uzak dururlar. Buna benzer bir durum, büyük bir firmanın (ya da bir grup firmanın) küçük firmalarla birlikte yaşadığı piyasada «fiyat öncülüğü» denen olguda kendini gösterir. Aralarında açıkça yapılmış bir anlaşma yoktur, küçük firmalar bağımsız rekabetçiler olarak kalırlar. Ama büyük bir firma (ya da bir grup firma) mallarına kendilerine en kârlı geleh fiyatı koyma imkânma sahiptir. Küçük firmalar da bu fiyatı kırmaz, kuvvetli rakipleriyle fiyat savaşı yapacaklarına, piyasanm kendilerine bıraktığı kâra razıdırlar.

Görüyoruz ki tekelcilik kelimenin tam anlamıyla rekabeti dışlamaz. Her biri tekelci olan ve paylarını artırmak isteyen büyük firmalar, ya da büyük firmalarla küçük firmalar *arasında* rekabet ve mücadele vardır. Burada üstünde durulması gereken nokta rekabetin biçi-

minin değişik olmasıdır. Tekelcilikte 19. yy fiyat rekabeti yerine reklam savaşları ve satış kampanyaları vardır (ilk anda aklıma deterjan firmalarının savaşı geliyor). Tüketiciler kadar rakip firmalar da dağıtımı yapan firmaların boykotları ve bağlayıcı anlaşma yapma yöntemleriyle işin içine zorla girerler. Bu arada fiyat kıran satıcı firmaların piyasa dışı kalmasını sağlayan anlaşmalar olduğunu söylememize gerek yok. Son olarak da, anlaşmalarda tercihli bir durum sağlanması için siyasi nüfuz kullanılması ya da ülkedeki pazara herhangi bir zarar gelmemesi için mali koruma tedbirleri belirtilebilir. Bu, hiçbir zaman fiyat indiriminin olmayacağı anlamına gelmez. Fiyat savaşında, tarihte örneğini petrol tekellerinde gördüğümüz türde sapmalar olabilir. Ama bunlar genellikle anlaşmalar arasındaki geçiş dönemlerinde meydana gelir.

Tekelleşmenin en ileri aşamadaki biçimi, rakip firmaların tek firma hâline gelmek için birleşmesi ya da katılması, ya da en büyük firmanın diğerlerini yutmasıyla oluşur. Bundan daha geri aşamada olan diğer bir tekelleşme biçimi de firmaların ayrı ayrı kimliklerini koruyarak birleşmeleridir. Bu firmalar ya aralarında hisse senedi değiş tokuş ederek, ya idare heyetleri genellikle aynı üyelerden oluştuğundan birlikte çalışan firmalar halinde ya da «ortak kazanç topluluğu» anlaşması yaparak birbirlerine bağlanırlar. Ya da holding firmanın diğer uydu firmalar içinde önemli ölçüde hissesi olabilir. Bazan da bu sonucu söylediğimiz tür birleşmeler, ana firmadan küçük bir sermaye ayrılarak oluşan bir kişi ya da bir grup işadamının başına geçtiği firmanın, kendinden yüzlerce kat büyük sermayeye sahip firmalar üzerinde denetim kurmasını sağlayan «piramitleşme» adı verilen bir yöntemle birleştirilerek kullanılır (1929 mali bunalımında felakete uğrayan Amerikan ban-

keri Insull'ın örneğinde olduğu gibi). Piyasa anlaşmalarının daha gevşek biçimleri de vardır. Bunlarda, firmalar mallarını üretirken bağımsızdırlar ama pazarlama aşamasında aralarında belli ölçüde bir koordinasyon vardır. Bu türün en yaygın biçimi kartellerdir. Kartel-ler (ticaret birlikleri) üye firmaların ürünlerinin pazarlamasını denetlemek ya da idaresini elinde tutmak üzere oluşturulmuş satış birlikleridir, fiyatı korumak için her firmaya pay edilen bir ürün kotası vardır. Bu kota ile arzu edilen minimum fiyatla firma üretim miktarının tutarlı olması garanti edilir.

Eğer üretim miktarı sınırlanırsa, üretim donanımı (fabrika ya da makinalar) da sınırlandırılmak zorundadır. Bu da o endüstride kurulan yeni firmaları engellemek suretiyle yapılır. Yeni kurulan firmalar sayıca fazla olursa, tekelleşmiş olanların durumu çok geçmeden bozulur. Yani ortadan kaldırılması gereken sadece fiyat indirimi tehlikesi değildir, yeni gelenlerin yüksek tekel kârlarına ortak olma isteğinden de çekinilir. Bazen bu durum gerçekleşir. Özellikle daha gevşek tekelleşme anlaşmalarında ve küçük ya da orta ölçüde bir sermaye ile iş kurma ve pazara girmenin zor olmadığı endüstrilerde bu duruma rastlanır. Sonunda tekel fiyatında önemli bir indirim olmasa bile uzun vadede sonuç, endüstride hiçbiri tam kapasitede çalışmayan fazla sayıda firmanın ortaya çıkması olur (yani hakim olan şişirilmiş fiyatlarla ve kâr hadleriyle sınırlanmış pazar hacmine uyamazlar). Pek çok endüstride ise büyük ölçüde üretime girişmemek iktisadi açıdan mümkün değildir (teknik yöntemlerin niteliği ve kurulması gereken masraflı tesisler gereği). Bu koşullarda endüstriye giriş, zorunlu olarak çok fazla sermayesi olana nasip olabilir. Kurulu olan şirketlerin, yeni olanlara karşı bu üstünlükleri vardır. Bu yüzden kendilerini yeni olanlara kar-

şı güvencede hissederler. Ama kurulu olan şirketlerin yeni kurulan şirketlere karşı caydırıcı etkisi yalnızca kuruluş aşamasındaki başlangıç giderleri değildir, ayrıca kurulu olanların arasında yeniden kendilerine güvenceli bir yer sağlayıncaya kadar uğrayacakları maddi zarar riski de vardır.

Tekeller yeni rakiplerinin meydan okumalarına karşı kendilerini güvencede hissederlerken bile ciddi bir sorunla karşı karşıyaydılar. Şöyle ki; üretim kapasitesi sınırlandığından, tekeller kârlarını kendi endüstrilerinde tekrar yatırım olarak kullanamazlar. Öyleyse nereye yatırım yapacaklardır? Tekelci endüstrilerdeki tekelci kârlar sermaye birikimini daha da fazlalaştırmaya yararlar ve tekelciliğin günümüzde eriştiği aşamanın dikkat çekici özelliği, büyük miktarlardaki kârın firma rezervi şeklindeki birikimidir. Yatırımların büyük bölümü toplanan bu «iç birikim»den sağlanır. Böylece tekelci firmanın kendi alanında olmasa bile başka alanlarda yatırım yapma zorunluluğu ortaya çıkar.

Bu, kapitalizmin tekelci aşamasındaki en büyük çelişki olarak görünüyor. Büyük kuruluşlar arasında rekabet sürdüğü, daha fazla büyüme ve daha üstün olma dürtüsü her şeyden önemli sayıldığı sürece eğilim, bu birikimin endüstri içinde ya da tekelci sektörün kendi alanında yatırım yapması şeklinde gelişir. Bunun gerçekleşme derecesine göre, fazla üretim kapasitesi tamamiyle faydacı yönde kullanılmaz. Bu durum, yüksek kâr marjına[1] rağmen yatırılan sermayenin her pound'una

1) Kâr marjı burada üretilen ya da satılan her birim (ya da her parça mal üzerindeki kâr miktarı anlamında kullanılmıştır. Kâr marjı; a) Toplam kâr (üretilen ya da satılan mal miktarına bağlıdır). b) Kâr haddi (yatırılan sermayeye oranla elde edilen toplam kârdır) terimlerinden ayrılır.

düşen kâr haddini azaltır (çünkü sermaye miktarı büyürken, gerçekleşen toplam kâr, piyasanın hakim olan tekel fiyatlarıyla kabul edeceği emtia miktarına bağlı olarak sınırlanır). Bu durum meydana geldiğinde, endüstrideki tekelci sektörün yatırımları duraklama eğilimi gösterir ve yerine başka yatırım alanları bulma yönünde bir baskı doğar.

Başka yatırım alanları nerede bulunacaktır? Yatırım ilk elde, girişimin engelsiz ve göreceli olarak daha kolay olduğu küçük ölçekli endüstrilere yapılır. Bu da endüstrinin söz konusu sektöründe rekabeti kızıştırır ve buna bağlı olarak kârlar düşmeğe başlar. Kârın düşüşü de o alanın yeni yatırımlar için çekiciliğini kaybetmesine yol açar. Buna rağmen, tekelci firmaların bu endüstrileri (ya da bunların bir kısmını) kendi mülklerine ekleyip, kattıkları durumlar da vardır. İkinci olarak, ki bu sağladığı olanaklar açısından daha yaygındır, sermayenin dünyanın iktisadi yönden gelişmemiş ülkelerine ihraç edilmesi durumu vardır. Bu durumlarda kâr kadlerinin daha yüksek olması mümkündür, bol ve ucuz iş gücü vardır, hammadde kaynakları geniştir. Gelişmemiş ülkeler sömürüye açık el değmemiş alanlar olarak tekelleşme koşulları için oldukça uygundur. Hele politik baskı ve denetim tekellerin iktisadi ayrıcalıklarını koruyacak yönde gelişirse, ülkelerinde uyguladıkları yöntemlerin aynısını yeni ülkelerde uygulamaya başlarlar.

İleri kapitalist ülkelerde tekellerin gelişmesi ile bu ülkelerin gelişmemiş ülkeler üzerinde iktisadi ve siyasi nüfuz kazanmaları (sonunda tam bağımlılığa yol açan) arasında bağlantı kurmanın bir yolu da budur (tek yolu demiyorum). Bu olguya modern emperyalizm diyoruz. 19. yy'ın son dönemi, «Afrika'nm paylaşılması» ile önem kazanır. Bu dönemde büyük güçler on yıldan daha kısa bir sürede kıtayı sömürgeleştirerek aralarında bölüş-

müşlerdir. Aynı dönemde özellikle İngiltere ve Almanya'da, Çin'de «imtiyazlar» ele geçirme arzusu, Almanya'nın Balkanlar'ı geçerek Ortadoğu'ya hakim olma isteği (Drang nach Oston - doğuya atılış) yeniden canlandı. Yüzyıl sona ererken «dolar diplomasisi»ndeki ani ama gecikmiş yükselme görüldü. Bu da Latin Amerika ve Pasifik'te iktisadi ve siyasi nüfuz kazanma isteğine dönüştü. 1. Dünya Savaşı'na gelindiğinde, dış ülkelerdeki İngiliz sermayesi, tüm İngiliz kapitalist sınıfının elindeki sermayenin 1/4 - 1/3 kadarını oluşturuyordu. Buna göre İngiliz kapitalizmi - özellikle İngiliz tekelci kapitalizmi için Britanya Adaları yayılmış ve bağımlı bir iktisadi ve siyasi imparatorluğun başşehrinden başka bir şey değildi. İngiltere doğal olarak, daha önceki bir evreye (kapitalizmin «merkantilizm» adı verilen ilk aşaması) ait sömürgesi Hindistan'dan vazgeçmek niyetinde değildi. Şimdi yalnızca Hindistan'a değil, Mısır'a, Sudan'a, Doğu ve Batı Afrika'ya ve Uzakdoğu'ya da ilgi duymaya başlamıştı.

Dış ülkelere yapılan yatırımlar tabii ki yeni bir olay değildi. İngiltere'de dış ticaret konuları 19. yy'ın başlarında Londra sermaye piyasası için söz konusu olmaya başlamıştı. Bu tür işleri, şehrin bu konuda uzmanlaşmış büyük «tüccar - banker»leri destekliyordu. Dış ticaret işleri büyük ölçüde hükümetin verdiği ya da kefil olduğu borçlarla yürüyordu. Rothschilds gibi, alacaklıların borçlulara bazı koşullar yüklemelerine rağmen bu borç vermeler borçlular üzerinde *doğrudan* bir sömürü ve denetim aracı olmuyordu. İngiliz sermayesi 19. yy'ın ortalarında Avrupa ve Amerika'da döşenen demiryollarına büyük ölçüde finansman sağladı. Sonradan ortaya çıkan emperyalizm döneminde, sermayenin dışa açılmasında niteliksel bir fark vardır. Bu fark da emperyalizmin madencilik ve tarımda, kamu hizmetlerinde, daha sonrala-

rı fabrikalarda doğrudan iş yatırımları yapmasından gelmektedir. Koloni bölgelerinde kurulan şirketler, geldikleri ülkedekilerin kardeş şirketi olmakta ve bulundukları yerde tekelleşmenin getirdiği ayrıcalıklardan yararlanmaktaydılar.

Bu yeni tür emperyalizm üzerine yazılmış pek çok kitap vardır (J. A. Hobson, Leonard Wollf ve Rudolf Hilferding'in çok bilinen eserleri dahil olmak üzere). Ama dünya genelinde en yaygın etkisi olan kitap, Lenin'in 1. Dünya Savaşı sırasında yazdığı «Emperyalizm : Kapitalizmin En Yüksek Aşaması» adlı eseridir. Bu kitapta Lenin'in sıraladığı emperyalizmin genel özelliklerini özetle burada aktarmak yararlı olacaktır :

«1) Üretim ve sermayenin, iktisatta belirleyici rol oynayan tekellerin oluşmasına neden olacak kadar fazla yoğunlaşması. 2) Banka sermayesinin endüstri sermayesi ile birleşip, bu «finans kapital sermayesi» temelinde finans oligarşisinin yaratılması. 3) Emtianın ihracından ayrı olarak giderek önem kazanan sermayenin ihracı. 4) Dünyayı aralarında bölüşen uluslararası kapitalist tekellerin oluşumu. 5) Büyük kapitalist güçlerin dünyayı aralarında paylaşma süreçlerinin tamamlanması.» (7. Bölüm)

Sömürgelere sermaye ihracı olduğu, ülkenin büyük iş çevrelerinin ve mali kuruluşlarının buralara doğrudan yatırımda bulunduğu ifadesi yanlış anlaşılmamalıdır. Emperyalizmin, sömürgeleri geliştirme konusunda ilerici bir rolü olduğu iddiası sık sık yinelenir. Ama asıl vurgulanması gereken nokta bu yatırımların çok büyük bölümünün üretilenleri ihraç etme amacıyla, çok az bölümünün ise iç pazar için yapıldığıdır. Üretim öncelikle yatırım yapılan madencilik, tarım gibi alanların dışına taşmışsa, emperyalist ülke sömürgesinin içinde sömürgenin ekonomisinden çok, kendi ekonomisiyle bağlantı-

sı olan bir «ada» oluşturur (Venezüella ve Ortadoğu'daki petrol ülkeleri bu durumun en göze çarpan ülkeleridir). Yabancı sermayenin büyük bölümünün ihraç endüstrisine kaydığı gerçeği kendini 19. yy'da İngiltere'nin yaptığı yatırımlarda da göstermiştir. Ama bu durum, en gerçekçi biçiminde Amerika'nın içinde bulunduğumuz yüzyılda yaptığı yatırımlarda görülür (örneğin 1920'lerde ve 1945'den bu yana). Yapılan bir araştırma göstermektedir ki 1947 - 1949 arasında Amerikan dış yatırımının 9/10'u doğrudan iş yatırımıdır ve yaklaşık 4/5'i sömürge ve yarı-sömürge ülkelere yapılmıştır. Bu sömürge ya da yarı-sömürge ülkelerdeki yatırımların 9/10'u da petrol alanında yapılmıştır. 1940'lar sonunda dışa yatırım yapan tüm Amerikan sermayesinin yarısı gelişmiş kapitalist ülkelere, diğer yarısı da gelişmekte olan ülkelere yapılmıştır. Gelişmekte olan ülkelere yapılan yatırımın 2/3'ü ise doğal kaynakları işleme endüstrisine yatırılmıştır ki bunların temel amacı ihraçtır.[2]

İmparatorluğun merkezini oluşturan esas ülkede tekelci kapitalizmin gelişim sorununa geri dönersek; bu gelişmelerin bir sistem olarak kapitalizm üzerindeki etkileri nasıl açıklanır?

Tekelci grupların piyasa üzerindeki egemenliklerini ve tekelci fiyat politikalarıyla normal kazancın çok üstünde toplam kâr sağladıklarını gördük. Tekelcilerin kazancı olan toplam kâr, aşırı kapasite büyümesi ile den-

2) Prof. R. Nurkse'nin «Azgelişmiş Ülkelerde Kapital Oluşumundaki Sorunlar» adlı kitabının 82-83. sayfalarına bakınız. Kitapta yazar şöyle yazmaktadır. «Yabancı sermaye azgelişmiş ülkelerin iç ekonomisini geliştireceğine, bu ülkelerin hammadde ve yiyecek maddeleri ihracı konusunda uzmanlaşan sistemlerini kuvvetlendirir ve pekiştirir.» Sayfa : 84.

Ayrıca Paul Baran'ın «Büyümenin Ekonomi Politiği» adlı kitabının 173-200 arası sayfalarına başvurulabilir.

gelenmese, tekelci sektör sermayenin yatırılmış her pound'undan «normal» ya da «ortalama» kârdan daha yüksek bir kâr haddi elde edebilir. Burada şu soru sorulabilir: Toplam artık-değerin bu büyük payı ne pahasına sağlanmaktadır?

Bu soruya hemen tekelleşmiş metanın tüketicilerinden cevabı verilebilir. Bu cevap bir anlamda doğrudur ama biraz derine indiğimizde yetersiz kaldığını görürüz. Çünkü tüketici grupların *reel* gelirleriyle (yani satmalma gücü miktarlarıyla) yetinebilme koşulları, hayat pahalılığı karşısında ücretlerinde artış olup olmamasına bağlıdır. Örneğin, işçi sınıfı reel geliri indiren ve buna paralel olarak kendi kârlarını yükselten tekelci fiyat politikasından öncelikle etkilenebilir. Ama bu durumun gerçekleşmesi, işçilerin kaybını dengeleyecek ücret artışını isteyecek sendikanın gücüne ve mücadele azmine bağlıdır (sendikalar ücret artışı istediklerinde ise «enflasyon»u körüklemekle suçlanırlar. Enflasyon da son yıllarda sık sık görüldüğü gibi fiyatların sürekli tırmanması demektir. Çünkü enflasyon ücretleri «otomatik olarak» aşağı çeken mekanizmalardan biridir). Ama bu koşullarda asıl yükü, örgütlenmiş işçi sınıfının dışında kalan sabit gelirli ya da örgütsüz ve kendilerini koruyacak sosyal bir «dayanak»tan yoksun olan kesimin çekmesi muhtemeldir. Yani ortaya da az ücretle çalışanlar, meslek sahipleri ve «orta sınıf» dediğimiz diğer kesimler. Gerçekte tekelci kapitalizm aşamasında bu kesimler arasındaki birleşmenin iktisâdi temeli, hem bu kesimlerin, hem de örgütlü işçi sınıfının tekelci fiyat politikasından aynı şekilde etkilenmeleridir (ama diğer kesimlerin sömürüldüğünün bilincine varması, örgütlü işçi sınıfının bilinçlenmesinden daha yavaş oluşur).

Ama bir başka imkân daha vardır: Tekelciler, endüstri içinden hâlâ rekabetçi (ya da daha rekabetçi) sek-

törlerdeki kapitalistler pahasına para kazanırlar. Bir başka deyişle, kapitalizm tarafından yaratılan toplam artık-değer bir yeniden-dağılıma uğrayabilir; kapitalist sınıf *içinde* tekelciler yararına bir dağılım. Rekabetçi kapitalizmdeki sermaye üzerinde artık-değerin kabaca eşit oranda dengelenme eğilimi[3], tekelci ve rekabetçi sektörde *«değişik kâr haddi»* hakimiyeti ile yer değiştirir. Bu arada rekabetçi sektörün daha az pay aldığını da belirtmek gerekir. Burada çizdiğimiz çok yalın bir tablo, çünkü gördük ki rekabet ile tekelcilik arasında çizilmiş kesin bir çizgi yok. Tekel gücü sistemde bir derece sorunudur. Ama yine de bu basit tablo bir durumu somutlaştırıyor: Kâr hadlerindeki değişiklikler, kapitalizmin bu aşamasında kapitalist sınıf içinde önemli çatlaklara ve çelişkilere neden olabilir.

Son olarak tekelci sektörün yüksek kâr haddine neden olan (ve bir anlamda bütün olarak emperyalist ülkenin yüksek kâr haddine) bir başka öge de sömürge bölgelerindeki iktisadi ilişkiler yoluyla elde edilen ek kâr (ya da «süper kâr»)'dır. Bu çeşit ilişkiler çeşitli biçimlerde görünebilir: Sermayenin orada daha yüksek bir kâr haddi elde etmek amacıyla ihracı; doğrudan sömürü için tekel hakları ve ayrıcalıklı koşullar bahşeden «imtiyazlar»ın ele geçirilmesi (Ortadoğu'daki petrol

3) Bu olgunun nedeni şudur: Kâr hadleri arasında fark olduğu sürece, sermaye kâr haddi az olandan kâr haddi yüksek olana doğru hareket edecektir. Sermayenin bu hareketi de bir denge oluşturur (yani sermayenin bıraktığı kâr haddi az olan sektörde kâr haddinde bir yükselme görülürken, sermayenin hareket ettiği kâr haddi yüksek olan sektörde kâr haddi düşme eğilimi gösterir). Ama sermayenin bu hareketi, bazı endüstrilere yeni sermaye girişinin engellenmesi biçiminde kısıtlamaya tabi tutulursa bu eğilim işlevini kaybeder, ya da en azından işlevini tam olarak yerine getiremez.

şirketlerinde olduğu gibi); ticaretin avantajlı biçimde yürütülmesini sağlayan elverişli ticari ilişkiler (ucuza satın alıp pahalıya satmak gibi)[4] - sömürgelerden ihraç edilen ürünleri alıp, sömürgelere (ya da yarı sömürge pazarlara) satan tekelci ticaret şirketlerine ve/veya ülkedeki kapitalist firmalara yüksek kâr sağlayan elverişli koşullar biçiminde. Bu sofradan emperyalist ülkenin işçi sınıfına da kırıntılar düşer, bazan oldukça değerli kırıntılar.

Genel olarak tekelciliğin etkisi kısıtlayıcıdır. Tekelciliğin, fiyatları korumak için üretimi sınırlamak, «piyasayı temizlemek» için fiyat indirimini durdurarak fazla kapasite sorununu ağırlaştırmak, bu bölümün başlarında tekelci rekabetin temel taşlarından biri olarak gördüğümüz teknik yenilikler yoluyla ürünün sürekli daha ucuza malolma yolunu kapatmak gibi sınırlayıcılığı vardır. Tekellerin teknik gelişmeleri sabote ettikleri durumlar olduğu kolayca tahmin edilebilir (eskiyen yöntemlere yatırılmış sermayenin değerini korumak için). Kullammını baltalamak için tekelcilerin patent satın aldıkları ve kullanıma sokmadıkları durumlar bile vardır. Ama yüzyılın geri kalan elli yılına genel olarak baktığımızda, kapitalist ülkelerde teknik yeniliklerin hızını kaybettiği dönemlere rastlamak pek mümkün değildir. İki dünya savaşı sırasında ve sonrasında teknik alanda çok önemli yenilikler olmuştur. Yeni endüstriler, ürünler ve süreçler ortaya çıkmıştır. Bazı iktisatçılar[5], bu durumu tekelciliğin rekabetten daha az değil, tersine daha çok yeniliğe açık olduğunun kanıtı olarak kullanırlar. Çünkü tekelcilik daha geniş ölçekli bir sermayeyi harekete

4) Ekonomi Politik adındaki Sovyet kitabının «eşdeğer olmayan ticaret» diye adlandırdığı budur. Sayfa 301.
5) Özellikle Joseph Schumpeter.

geçirebilir, riskleri daha büyük bir cesaretle göze alabilir, büyük ölçekli olduğu için araştırmaları ve sonuçların uygulanmasını daha etkin biçimde düzenleyebilir, derler. Teknikteki önemli köklü değişmelerin savaşın; devlet kontrolü ve savaş iktisadı ihtiyaçları nedeniyle sıradan kapitalist güdülerin aşılmasının bir yan-ürünü olduğu ileri sürülebilir. Bu, bir dereceye kadar doğru olabilir. Acaba bilmecenin basit cevabı teknik gelişmenin, tekelcilik sayesinde değil ona rağmen geldiği olmaz mı? Çünkü tekelci kapitalizmin temelini oluşturan üretimdeki yoğunlaşma olgusu (Engels'in belirttiği «üretimin gittikçe artan sosyal niteliği») hızla değişme eğilimi gösterirken, kapitalist denetim ve güdünün bir biçimi olan tekelcilik başlı başına ve sadece kısıtlayıcı değil midir.[6] Bu arada tekelciliğin çok seyrek olarak bütünlüğe (mükemmelliğe) eriştiğini, durum gereği tekellerarası rekabetin bütün hızıyla devam ettiğini de hatırlamalıyız.

Kapitalizm genelinde gücün yoğunlaşması demek olan tekelciliğin, toplum ve hükümet politikası üzerinde güçlü ve sıkı bir siyasi denetim kurduğunu vurgulamadan geçemeyiz. Devletler yalnızca kapitalizmin ya da sınıf olarak kapitalistlerin çıkarlarını gözetmekle kalmaz, kapitalizm içindeki hakim tekelci grupların çıkarlarına daha fazla önem verirler. Dahası, diğer kapitalist grupların aleyhine olsa bile tekelci gruplara yardımı sürdürürler. Bu özelliği, son bölümde ele alacağımız devlet

6) Tekelleşmenin sonuçları için Lenin'in «üretimin sosyalleşmesindeki (yani sosyal niteliğindeki) büyük gelişme» ve «teknik gelişme ve yenilik süreci sosyalleşiyor» şeklindeki değerlendirmesi hatırlanabilir. Aynı şekilde emperyalizm aşamasında bu çürüme eğiliminin kapitalizmin gelişme hızını aksatacağı ihtimalini düşünmek yanlış olacaktır... «kapitalizm her zamankinden daha hızlı büyüyor.» değerlendirmesini de. (Emperyalizm, 1. ve 10. Bölümler).

kapitalizminin gelişimi konusunda hatırlamamız gerekecek. II. Dünya Savaşı öncesinde Amerikan Senatosu, «iktisadi gücün yoğunlaşması» konusunu araştırmak üzere özel bir komisyonu görevlendirmişti. İki ünlü Amerikalı araştırmacı Berle ve Means, savaş sırasında Amerikan şirketlerinin bankalar dışındaki varlıklarının yarısımn 200 dev şirket tarafmdan denetim altında tutulduğunu buldular. Ayrıca bu dev şirketler korporasyonunun diğer korporasyonlara oranla iki veya üç kat daha hızlı geliştiğini gözlediler.[7] Araştırmacılar çalışmalarım şu şekilde sonuçlandırdılar :

«Modern şirketler korporasyonunun yükselişi, devletle aynı güce sahip olan bir iktisadi güç yoğunlaşmasına neden olmuştur... hattâ gelecekte bu gücün sosyal örgütlenmenin hakim biçimi olarak onun yerine geçeceği bile düşünülebilir.»

7) 1947'de yapılan Amerikan Federal Ticaret Komisyonu araştırmasına göre, 135 imalatçı şirketin ya da tüm şirketlerin % 1'inden daha azının, net sermaye varlığının % 45'ini denetim altında tuttuğu görülmektedir (Review of Economics and Statistics Kasım 1951 sayısı).

4. AZALAN KÂR HADDİ VE EMEĞİN PAYI

Kapitalizmin geleceği ile ilgili tahminlerin çıkmadığı ve buna bağlı olarak da kapitalizmin iktisadi sistem olarak çökeceğini ve yerini sosyalizmin alacağmı düşünmenin yanlış olduğu söylenir. Marks ücretlilerin hayat standardlarındaki ve sermayedeki kâr haddinin düşüşünün aynı zamanda olacağını tahmin etmişti ki, iki olgu da gerçekleşmedi.

Yüzyıl önce yaşayan bir iktisatçının, dünyanın günümüzdeki durumu için tahmin ettiklerinin hepsinin doğru çıkması zaten şaşırtıcı olurdu. Hattâ tahminlerinin önemli bölümünün çıkması bile şaşırtıcı ve anlamlı görünebilir. Marks'ın yaşadığı devirde, dünyanın günümüzdeki durumu ile ilgili tahmin edemediği kuşkusuz pek çok şey vardır. Bunlardan bazıları hiçbir şekilde tahmin edebileceği iddiasında olmadığı şeylerdi. Diğerleri de deneyimlerine dayanarak çizdiği tablodaki tahminlerinin, tarihin gelişimi içinde çıkmadığı (ya da kısmen çıkmadığı) durumlardır. Ama daha önce sözünü ettiğimiz iktisadi yoğunlaşma, sınıf mücadelesi ve örgütlü işçi sınıfı hareketinin büyümesi, sosyalizmin tarih sahnesine iktisadi büyüme konusunda kapitalizmden daha büyük bir potansiyelle çıkması gibi temel eğilimlerinde ne kadar haklıdır! Geleceği 19. yy ekonomistlerinin hepsinden daha iyi görmüştür.

Azalan kâr haddi konusuna gelince; 19. yy'ın başları ve ortalarında her çeşit akıma mensup iktisatçıların sabit fikri, «durağan durum »diye adlandırdıkları bir

dönemin yaklaşmakta olduğuydu. «Durağan durum»da kârlar, daha fazla sermaye birikimi isteğini tüketecek kadar düşecekti. Bazı iktisatçılar da bu duruma çok yakında ulaşılacağını tasarlıyordu.[1] İktisatçıların çoğu, emek talebi emek arzından daha hızlı artmadığı zaman ücretlerin geçim düzeyinin altına inmesi eğiliminin doğacağına olan inançlarından dolayı karamsardılar (doğal olarak bu kişiler sendikaların çok güçsüz oldukları ya da hiç varolmadıkları dönemde yaşıyorlardı). Marks o dönemde geçerli olan görüşleri bazı yönlerden paylaşarak, bu olguların pek yakın bir gelecekte gerçekleşeceğine inanıyordu. Ama Marks'ın «kâr hadlerinin düşüşü» *eğiliminden* söz ettiğinde, bu eğilimin «karşıtını oluşturan» başka eğilimleri de açık ve ayrıntılı olarak vurguladığı unutulmamalıdır. Özetleyecek olursak, Marks'ın bu eğilimin doğması için gördüğü neden, teknik gelişmelerin «depolanmış emeğin» (fabrika ve işletmelerin) oranını üretimdeki «canlı emeğe» oranla daha fazla yükseltme eğilimi göstermesidir. Buna karşı olarak gelişeceğinden söz ettiği eğilimlerinden ikisi de; teknik gelişmelerin etkisiyle makina üretiminin ucuzlaması ve artan verim nedeniyle her bir işçinin belli bir zaman içindeki üretimiyle birlikte artacak olan artık-değer miktarıdır.

Yaygın olarak, Marks'm kapitalizm geliştikçe reel ücretlerde sürekli düşüş olacağını tahmin ettiği ve bu tahmininde de yanıldığı söylenir. Bu konuda bir yanlış anlama olduğuna inanıyorum. Marks'm yazıları içinde böyle olacağından ayrıntılı olarak söz ettiği hiçbir bölüme rastlamadım. Fazlaca alıntı yapılan gittikçe artan yoksullaşma ve «artan sefalet» deyimlerini kullandığı

1) Bunlardan biri de, o dönemdeki büyük dış yatırımların bu olgunun gerçekleşmesini engellediğini düşünen John Stuart Mill'di.

bağlam içinde ise (*Kapital* I. cilt, XXV. bölümündeki, «Birikimin Genel Yasası» başlıklı 3. ve 4. kısımlar. Türkiye baskısı Sol Yay. 1973) Marks'ın aklında öncelikle endüstride rezerv oluşturan işsizler ordusu ya da sürekli işi olmayanların olduğu açıktır (düşmüş «acizler tabakası»). Ayrıca, Marks bu insanların geçinmelerinin imkânsızlığının yanısıra yaşamlarında olabilecek, güvensizlik, toplumdaki yerlerini ve meslek gururlarını kaybetme, «zekâ yönünden geride kalma» ve «cehalet» gibi ögeleri de katmıştır. Bu eğilimin bile karşıt faktörleri vardır. Marks *Kapital*'in bu sözünü ettiğimiz bölümünün 3. kısmında sendikaların «kapitalist üretimin bu doğal yasasının sınıflarındaki yıkıcı etkilerini yok etme ya da zayıflatma», yeteneğinden övgü ile söz eder. Başka bir yerde Marks «ücretlerin devir yasası»nı reddeder (bu deyimi yanlış olarak Marks'ın bulduğu söylenir, gerçekte Lassalle'ye aittir). Sendikaların yalnızca bir zaman için emek gücünün piyasa fiyatını değerinin üstüne çıkartabilmekle kalmayıp, değişik zaman ve yerlerde farklılaşan «sosyal ve tarihsel bir öge»nin bu değeri (ya da normal düzeyi) etkilediğini ve buna bağlı olarak da değerin tarihsel değişikliğe uğrayan bir öge olmasını da sağladığını vurgulamıştır.

Herhalde, Marks için önemli olan bu eğilimlerin kesin olarak nasıl işlediklerinden çok, bunların doğurduğu zıtlıklar ve sosyal çatışmalardı. Daha önce söylediğimiz gibi bunlar, geçen yüzyıldan beri biçimlerini değiştirmiş olsalar bile yumuşamamışlardır. Tersine pek çok yönden daha da keskinleşmişlerdir. Geçen yüzyıldan bu yana ulusal gelirin ücretlerle kâr arasındaki bölüşümünün getirdiği sınıf mücadelesi daha yaygın ve daha sürekli hale geldi. Güçlü ve azimli örgütlerle desteklenmeye başlandı. Piyasa rekabetindeki çeteci çekişmelere, büyük tekelci grupların daha sert ve daha öldürücü savaş-

ları eklendi. Emperyalizm konusunda da, yüzyılın başında insanlar tarafından yazılan ya da konuşulan yeni «dolar diplomasisi» günümüzde insafsız «atom diplomasisi» ne dönüştü. İki savaş arası dönem şimdiye kadar kaydedilmiş en derin ve en yıkıcı ekonomik kriz ve çöküşe tanık oldu. Akademik iktisatçılar bu durum üzerine iktisadi durgunluğun etkin olacağı bir dönemden söz etmeye başladılar. Gerçekten savaş sonrası 12 yıllık büyüme döneminde, tarihsel bir merak olarak 30'lardaki bu durgunluk döneminden söz etmek moda oldu. Ama bunların konuşulduğu devirdeki olaylar - Amerika'da «iktisadi durgunluğun» görüldüğü, Amerika'lı sol kanat iktisatçısı Paul Sweezy'in *(Monthly Review,* Haziran 1958 sayısında) «yaklaşan durgunluk» diye nitelendirdiği dönemde - geçmiş on yıldan neşeyle söz edilmesini en azından şüpheye düşürüyordu. İnsanın aklına hemen, 20'lerdeki «Amerikan zenginliği dönemi»nden söz edilmesinden sonra neler olduğu geliyor.

Ama bu tartışılan eğilimlerle ilgili gerçekler oldukça açıktır. Ya da en azından elimizdeki istatistiklerin izin verdiği, ölçüde açıktır. Marks'ın azalan kâr haddi oranı eğiliminin dayanağı, daha önce gördüğümüz gibi «değişmez sermaye» dediği sabit sermaye öğelerinin (makinalar, vb.) emeğe oranla artmakta olmasıdır. Bu gerçekleşmiş bir durumdur. İngiltere'de 1870 ile 1938 yılları arasında her bir işçiye düşen reel sermayenin yaklaşık iki katına çıktığı hesaplanmıştır: «Eğer tuğla ve çeliği birim olarak alırsak, ortalama bir işçinin çalıştığı donanım 1870'dekine oranla 1938'de iki katına çıkmıştır.»[2]

2) Prof. E. H. Phelps Brown ve Bernard Weber, *Economic Journal*, Haziran 1953, sayfa 266. Burada bir noktayı gözönünde bulundurmak gerekir: Her bir işçiye düşen üretkenlik payı da aynı oranda arttığı için bu sayının işçi başına düşen sermayenin *değerce* arttığı anlamına gelmesi gerekmez.

Amerika'da 1870'den bu yana, 30'lu yılları dışında bırakarak sermaye emekten sürekli daha fazla artmıştır, hattâ bazı yıllarda iki katma ulaşmıştır.[3] Marks'ın belirttiği karşı eğilimler arasında, emeğin daha üretken olmasına bağlı olarak kendi deyimiyle «göreceli artık-değer artışı» (yani toplam verimdeki artık-değer *payı)* vardır.[4] Emeğin üretkenliği hiç kuşkusuz teknik ilerlemelere paralel olarak artmıştır (artış 1870 - 1938 yılları arasında yaklaşık iki katına çıkmıştır. 1924-37 yılları arasında ise imalattaki artış % 40 olmuştur). Üstelik bu artış işçiler tarafmdan tüketilen eşyalara da büyük ölçüde yansımıştır. Aynı zamanda, reel ücretler 1870'den itibaren yerinde saymamış, yükselmiştir; bunun başlıca nedeni işçi sınıfı örgütlenmesinin gittikçe güçlenerek yaygınlaşmasıdır (ama burada şunları da gözönünde bulundurmak gerekir : a) Artan verimlilik ve onun «nisbî artık-değer»i artırma eğilimi, kapitalizmin sermaye birikim sürecini geciktirmeksizin, artışa emeğin de katılımını sağlamıştır. b) Bu ülkenin reel ücretlerindeki artışın önemli bölümü sömürge ve yarı-sömürgelerle kurulan iyi ilişkilere bağlıdır. Bu ilişkiler de özellikle 1870' lerde ve 1880'lerde ve iki savaş arasındaki dönemde, tarımsal ithal maddelerindeki göreceli ucuzlamaya neden olmuştur).

19. yy'ın son dönemlerinde Amerika'da, kâr hadle-

3) W. Fellner, *Trends and Cycles in Economic Activity* (New York, 1956.

4) Yüksek verim kendi içinde, ürünün değerini azaltır. Burada söz konusu olan etkinin oluşması için, ürün değerinin ucuzlaması ile birlikte işçiler tarafından tüketilen eşyalar ve dolayısıyla (reel ücretlerin sabit tutulması ya da göreceli daha az tutulması ile) ücretlerin indirilmesi gerekir.

rinde istatistiklerle belirlenen bir düşüş görülmüştür.[5] Daha sonraki dönemde ise ileri sürülen görüşlerde bir çelişki göze çarpar; konuyla ilgilenenlerden biri[6] 1. Dünya Savaşı sonrasından itibaren bir artış olduğunu ileri sürerken, diğeri[7] 1900'den beri az da olsa sürekli bir düşüş olduğunu ileri sürer. İngiltere'de endüstri sektöründeki kâr oranı 1870'de % 16-17 iken 1. Dünya Savaşı öncesinde % 14'e düşmüş, iki savaş arası dönemde de % 11 civarında dolaşmıştır (bu dönemin özel koşulları olan bir dönem olduğu unutulmamalıdır).[8]

Millî gelirde (yalnızca ülke içi iktisadın) ücretlerin pay yüzdesine gelince; istatistikçiler bu yüzdenin 1870'den beri çok az değiştiğini ortaya çıkarmışlardır. Bu yüzde İngiltere'de 1870'de % 38.6 dolayında; 1913'de % 36.6; 1939'da % 38.3; 1950'de % 41.9 dolayında olmuştur.[9] Bowley'in toplam millî gelir içinde ücretlerin pa-

5) Bu istatistikleri yapmak, sanıldığı kadar kolay değildir. Amaca ulaşmaları açısından, geçerli pay değerlerini bulmak için yalnızca geçerli verim miktarını almak yetmez. Çünkü pazar, verimlilikteki değişimleri pay değerlerine uyarlamak eğilimindedir. Amaca ulaşmak için söz konusu kârlar kapitalin orijinal değer ya da maliyetine bağlı olarak alınmalıdır. Bunu da yapmak kolay değildir. Yapılsa bile sonuç yine de yaklaşık olarak bulunur.

6) Joseph Gilman, «*The Falling Rate of Profil*» sayfa 55-57. Dr. Gillman «sermayenin organik birleşiminin» büyümesinin duracağını ve 1920'den sonra inişe geçeceğini belirtir (sayfa 55-57 ve 78-81).

7) Fellner, Trends Cycles in Economic Activity sayfa 254-256. 1870 ve 1900 arasında «mülkiyet geliri»nin sermaye stokuna olan oranındaki düşüşü % 15, 1900'den günümüze kadar olanı da yine % 15 olarak hesaplanmıştır.

8) Phelps Brown ve Weber, sayfa 272. Şu var ki, bu düşme eğilimi bütün sermayeler, yani hem sanayi hem diğer yapı ve donanım şekillerindeki sermayeler için görülmemiştir.

9) Phelps Brown ve P. E. Hart, *Economics Journal*, Haziran, 1952, sayfa 267.

yı için verdiği rakamlar biraz değişik olsada aynı durum korunmaktadır: Pay 1880'de % 37.5, yüzyılın sonunda % 35-36, 1913'te ise % 37,5tur.[10] Pay yüzdesi ilk bakışta bu rakamlarda görüldüğü kadar katı olmayabilir. Ama ne olursa olsun bu rakamlar göstermektedir ki payda gözle görülür bir artış olmamıştır. Elverişli koşullarda bile, artan verim içinde emeğin nisbeten büyümesine rağmen kapitalizmin oldukça güçlü bir direnç mekanizması vardır. Kapitalist sistemde artık-değer üzerinde ücretlerin herhangi bir yükselişine karşı oldukça katı bir tavan vardır.

Eğer sermayenin emeğe olan oranı, verimliliği açısından emeğin üretkenliğine bölünürse şimdilerde çok sözü edilen sermaye-ürün oranı elde edilir. İstatistikçilere göre yine bu sayı da geçtiğimiz yüzyıl içinde kararlı bir eğilim tablosu çizmez. Amerika'da sermaye-ürün 1. Dünya Savaşı'na kadar artma eğilimi göstermiş, ama 1950'lere doğru azalmaya başlamış ve 1870'lerdeki sayıyla yaklaşık aynı düzeye inmiştir.[11] İngiltere'de ise 1870 ile 1890 arasında düştükten sonra, 1. Dünya Savaşı öncesinde çok az yükselmiş, 2. Dünya Savaşı'ndan sonra ise 1870'lerdekiyle aynı düzeye düşmüştür (ama yine de Amerika'dakinden biraz daha yüksektir).[12] Bu istatistiki sayılar belli bir gösterge oluştururlar. Kâr eğilimlerini gösteren karşıt fikirdeki bir istatistik 1. Dünya Savaşı sırasındaki dönemi kriz dönemi olarak gösterebilir. Yani istatistiklerin bize gösterdiği sayılar kesin olarak doğru olmayabilir.

10) A. L. Bowley, *Changes in the Distribution of the National Income*, 1880-1913, sayfa 25.
11) Fellner, aynı eser, sayfa 244.
12) Phelps Brown ve Weber, aynı eser, sayfa 266.

5. İKTİSADİ KRİZLER

1. Bölümde, kapitalizmin en önde gelen özelliklerinden birinin 'üretimdeki anarşi' (yani merkezî planlama ve yönetim eksikliği) olduğunu belirtmiştik. Bu da eşitsizlik içinde bir gelişme imkânı yaratıyor, sistemin bileşenlerini oluşturan piyasa ilişkilerinde periyodik çatlaklara yol açıyordu. Bazı ülkelerde; özellikle gelişmemiş ülkelerde aralarında koordinasyon olması gereken birtakım birbirine paralel ve eşzamanlı olguların bir arada oluşamamalarının nedeni olarak «üretim anarşisi» gösterilir. Üretim anarşisi iktisadi durgunluk, hattâ düşüşe yol açabilir. Gelişmekte olan ülkelerde ise periyodik iktisadi krizlere neden olmaktadır.

Tarihsel gelişimi içinde kapitalizm endüstri devriminden, belki de daha öncesinden beri yalnızca değişik sektör ve bölgelerin değişik oranlarda gelişmesi açısından değil, ama bütün olarak sistem içinde büyüme periyodları ile gecikme ve küçülme periyodları arasında dikkat çekici bir uyum içinde gidip-gelmiştir. Bu inişli çıkışlı değişimler o kadar periyodik hale gelmiştir ki insanlar 10 yılda bir oluşan dönemlerden söz etmeye başlamışlardır. Çünkü 19. yy'da kabaca her 10 yılda bir (1-2 yıl eksik ya da fazlası vardır) sistemde küçülme ve büyümeler olmuştur. Bu dönemlerin bir özelliği de (birkaç istisna dışmda) hepsinin kapitalist dünya içinde hemen hemen her yerde birden görülmeleridir.

Bu krizlerden 1929-1931 yılların arasında Amerika'da meydana geleni, pek çok yönden şimdiye kadar kaydedilmiş en şiddetli krizdir. Amerika'da hızlı ilerlemenin en uç noktası olan 1929 yılı ile 1932 yazı arasında, endüstrideki üretim yarı yarıya azalmış, işsiz sayısı 13 milyona yükselmiştir. Bu sayı tüm iş gücü kaynağının 1/4'üne eşittir. Kriz sırasında endüstri sektöründeki fabrikalar % 50 kapasite ile çalışıyorlardı. Bazı Avrupa ülkelerinin iktisadi durumlarında kısmen yeniden silahlanma olgusunun yardımıyla, 30'lu yılların ortasında ve sonlarında az çok bir iyileşme görülürken, Amerika'da üretimin kriz öncesi düzeyine ulaşması 8 yıl sürdü. Hemen ardından 1937-38 yıllarındaki kötü gidişle, yeniden bir kriz başgösterdi. 1937'deki kısa bir dönem dışında, işsiz sayısı 1940'a kadar 8 milyonun altına düşmedi. Kapitalizmin kronik durgunluk aşaması gelip dayandığında, Marks'm kapitalist mülkiyetin üretici güçlerin gelişmesi üzerindeki engelleyici işlevi üzerine söylediği çok bilinen sözlerinin fazlaca tartışılması hiç de şaşırtıcı değildir.

Kapitalizmin karşılaştığı bu durumun nedenleri üzerine şimdi burada incelemek istemediğim, çok çeşitli teoriler üretilmiştir. Buradaki amacımıza uygun olarak şu belirlemeyle yetinmek zorundayız (bu belirleme üretilen teorilerin hepsi tarafından olmasa bile birçoğu tarafından geçerli kabul edilir): Periyodik hale gelen bu dönemler, sermaye birikimi sürecinde bir devir olarak ele alınmalıdır, sermayenin birikimi ve yatırımı için oluşan sürekli zorlamalar, büyüyen sermayenin kâr etmesini sağlayan durumları aştığı için periyodik olarak krizler oluşmaktadır. Kapitalist üretimin büyümesi ile artık-değerin çıkarımı ve gerçekleşmesinin koşullarıyla çatışma haline gelir dediğinde Marks'm kasdettiği şey buydu.

Üretim olgusunun, toplumun tümünün maddi ihtiyaçları için yalmzca sosyal amaçlı olarak düzenlenip yürütüldüğünü bir an için varsayalım. Bu takdirde üretimin çok yönlü büyümesinin, toplum isteklerinin tümünün karşılanması açısından sınırı olamaz. Büyüme ve (teknik anlamda) gelişme için kaynakların ve emeğin yatırımı, üretkenliğin artışı ve daha fazla ürüne yer olduğu sürece devam edecektir. Bu noktaya ulaşılıncaya kadar, ya satış fiyatlarım düşürerek ya da ücretleri arttırarak her zaman için daha fazla üretim yapılabilecek bir piyasa bulunabilir. Bu arada gözönünde bulundurulması gereken *oranlar* vardır. Büyümenin saptığı ya da bazı yönlerde olağanüstü ilerlerken, bazı yönlerde hiç ilerlemediği durumları değerlendirirken güçlüklerle karşılaşabiliriz. Bu da büyümenin düz bir çizgiye ulaşmasında geride kalanların önde olanlara yetişmesi için zaman ihtiyacı duymalarına neden olur. Bu arada büyüme tamamiyle durmaz fakat yavaşlar.

Ama kapitalizmde yeni bir üretime geçmek için yapılan sermaye yatırımı, belli bir kâr haddi düşünülerek düzenlenir. Büyümekte olan bir sektöre yatırım yapıldığında düşünülen kâr haddine ulaşılmazsa yatırım bütünüyle çökebilir. Büyüme durduğunda ise yeni makina, vs. gibi donanımlara duyulan ihtiyaç durur. Makinaları ve sermaye mallarını (üretim araçları) üreten endüstrilerde işsizlik ve kapasite altında çalışma durumu ortaya çıkar. Bu da diğer endüstrilerdeki üretim arzının azalmasına neden olur ki; genel ve giderek büyüyen bir düşüş demektir. Marks şöyle der: «Kapitalist üretim tarzı, üretimin belli bir ölçeğinde engellerle karşılaşır... Sosyal ihtiyaçların karşılanması ile değil, üretim ve kârın gerçekleşmesi ile belirlenen bir noktada durur.»

Sürecin nasıl işlediğini görmek için, sıradan bir büyüme sırasında neler olduğunu yakından inceleyelim. Bunu yaparken Marks'ın endüstri kolları içinde yaptığı bölümlemeye başvurmak yararlı olacaktır. Marks endüstri kollarını, hem kendi hem de diğer endüstrilerin kullanımı için *sermaye malı* üreten endüstri kolu ve sonunda tüketicilerin alması için sunulan *tüketim malı* üreten endüstri kolu olmak üzere ikiye ayırmıştır. Bunları sırasıyla Kol-1 ve Kol-2 diye adlandırmıştır (bunlar kuşkusuz alt kollara ayrıştırılabilir. Örneğin, Kol-1'i a) imalat makinaları yapmak için imalat makinaları yapımı gibi Kol-1'in içinde kullanılan sermaye malları üreten kol, b) Eğirme ve örme makinaları gibi makinaları Kol-2'de kullanılmak üzere sermaye malları üreten kol gibi alt kollara ayırabiliriz. Aynı şekilde Kol-2'de a) Ücretliler için tüketici malları üreten kol, b) Kapitalistlere ve onların asalaklarına tüketmeleri için lüks mallar üreten kol olmak üzere bölümlenebilir). Ama bizim konumuz alanına girdiği şekliyle, endüstri kollarını ikiye ayırmak amacımıza uygun düşmektedir.

Yatırımlardaki artışın büyümesi ile Kol-1'den istenen ürün talebi de büyür. Talebin fazlalaşması ile istihdam da genişler doğal olarak toplam ücretler ve toplam kâr da. Bunların gerçekleşmesi her iki endüstri kolunda da ürün talebinin artışını destekler. Ama yeni fabrikalarda ve donanımda kullanılmak üzere Kol-1 tarafından üretilen sermaye malları arttıkça, her iki endüstri kolundaki üretim kapasitesi de artar. Artış ne kadar fazla olursa, büyümenin yoğunluğu o kadar fazla olur. Bu aşamada birtakım şeyler oluşmaya başlayabilir. Bunlardan biri de üretim kapasitesindeki artışın talep artışını aşmasıdır. Eğer bu durum oluşursa, kâr haddi (yani yatırılan sermayenin her pound'una düşen kâr) düş-

meye başlar. Yeni yatırımların kâr getirme durumu sona erince, yatırım çökmeye başlar. Bu çöküşle birlikte Kol-1'den sağlanan ürüne olan talep de geriler. Bu şekilde, gerileyen talep, istihdam ve ürünle birlikte geriye doğru gidiş başlar.

Bu duruma er-geç ulaşılacaktır, çünkü tüketicinin talebi sonsuza kadar artamaz; bir yerde şiddetini kaybetmek zorundadır. Burada sözünü ettiğimiz talep büyümesi, istihdama (artan ücret ve kâra) bağlı olduğundan büyümenin sınırları vardır. Bir aşamada tam kapasite ile çalışma ve tam istihdamın tavanına çarpacaktır. Büyümeler genellikle tam istihdama ulaşılmadan *önce* sona erer.[1] Ücretler artan emek talebine bağlı olarak yükselse bile, bu durum talep artışını desteklediği kadar harcamaların artmasma da yol açar. Bu da her şeyin başı olan kârlılığın yükselmesini engeller.

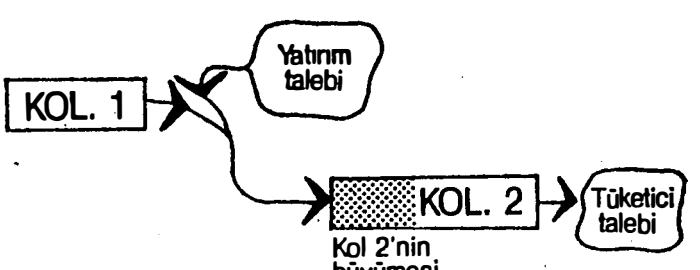
Şimdiye kadar anlattıklarımız büyümenin durmasını sağlayan durumlardan biri, belki de en sık rastlananıdır; Kol-2'deki üretim kapasitesinin bu koldaki ürün talebini aşması. Bu durum bazen üretim gücü tüketim gücünü aştığı için büyüme durur diye tanımlanır. Ama buradaki «tüketim gücü» eğer (aileleriyle birlikte) birey olarak ücretlilerin, kapitalistlerin ve diğerlerinin *kişisel* tüketimi anlamında kullanılıyorsa, durum tam olarak açıklanmıyor demektir. Büyüme bu şekilde sona *erebilir*, çoğunlukla da böyle olur (Amerika'daki 1929 bunalımının böyle geliştiğini düşünenler vardır). Ama bu, ille de böyle olması gerekmez. Üretim gücünün tüketim gücünü aşması tanımlaması, «tüketim gücünü» yukarıda

1) Mutlaka üretim kapasitesindeki ya da belirli bazı yerlerdeki arzlarda çeşitli türden «darboğazlar» görünmeye başlamazdan önce değilse de...

«talep»ten söz ettiğimiz anlamda, yani *her iki endüstri kolunda birden ürün talebi* anlamında aldığımızda tam anlamına kavuşur.[2] Başka bir deyişle, Kol-2'de neler olduğuna bakmanın *yanısıra* Kol-1'de olanlarla da ilgilenmeliyiz. Kol-1'in büyümesi, Kol-2 ile yakından etkilense de onunla *sınırlanmak* zorunda değildir.

Sermaye malları üreten Kol-1 ile ilgili iki soru sorulabilir: 1) Büyümeyi gerçekleştiren yatırımın hepsinin ya da çok büyük bölümünün Kol-1'e akıtılıp; Kol-2'ye hiç pay verilmeden ya da çok az bir pay verilerek, böylece Kol-2'deki üretim gücünün bireysel tüketim talebini aşmadığı, Kol-2'de fazla üretim olmadan büyümenin denetim altında tutulduğu bir durum yaratılamaz mı?

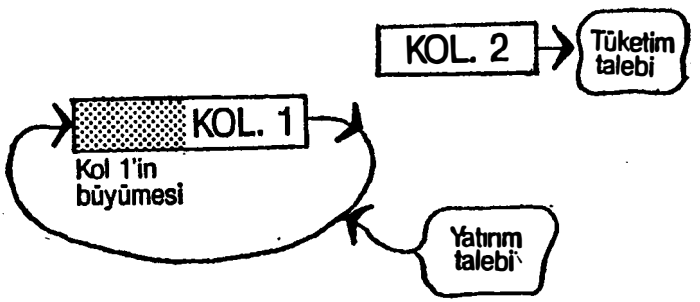
2) Bu durumda yatırım; büyümeyi sermaye mallarına talebi ve böylece Kol-1'deki istihdam ve faaliyeti arttırmak suretiyle koruyarak uzun süre düzgünce devam edemez mi? Eğer Kol-1'deki istihdam üstünlüğünü korursa, burada çalışanların Kol-2'de üretilen mallar için tüketim talebi bu kolun da iyi çalışmasını sağlar ve gerilemenin başlaması için bir neden kalmaz.

2) İçlerinde Marks'ın da yeraldığı bir grup iktisatçı «üretici tüketim» terimini Kol-1'deki talep için olduğu kadar, kişisel tüketim (Kol-2'deki talep) için de kullanmışlardır. Ama «tüketim gücü»nden söz ettiğinde Marks'ın her bağlamda, kelimeye iki anlamı birden yüklediği kuşkuludur.

Durum böyle konulabilir. Birinci soruda işlerin şöyle yürüdüğünü varsaydık :

Ama sözünü ettiğimiz ikinci durumda şöyle olduğunu düşündük :

Böyle bir sürecin sonsuza kadar sürebileceğini düşünmek imkânsız gibi görünüyor, ama bu tür durumların bir süre devam edebileceği ve büyüme süresinin uzamasında etkili olabileceği bir gerçek. Büyümenin uzun sürmesi için yatırımların her yönüyle Kol-1'i desteklemesi konusunda somut bir neden olmalıdır : Kapitalistlerin büyümenin sürmesi için, sermaye mallarına olan talebe bel bağlamaları için nedenleri olması gerekir. Nedenleri, Kol-1'deki üretimin çok kısa zaman süresi içinde fabrikaların donanımını yenilikler ve teknolojik devrimle değiştirme imkânını vermesi, bu yenilikler devam ettiği sürece sermaye mallarına olan talebi körüklemeleri olabilir. Ama Kol-1'e olan bu talebin körüklenmesi olgusunun uzun ömürlü olabilmesi için bir tek yeniliğe değil, devamlı (ve gittikçe çoğalan) yenilik dizilerine ihtiyaç vardır. Sermaye mallarına bir defaya özgü bir talep olmamalı, talepte devamlı bir artış olmalıdır. Bu olmadığı takdirde büyüyen Kol'deki yatırım hemen bir sınıra ulaşır ve erimeye başlar. Periyodik dönemlerde

Kol-1'in kendini büyütmesinin kısa ömürlü bir etkisi olmasından öte bir şansı olmadığı açıktır.

«Rusya'da Kapitalizmin Gelişmesi» adlı eserinin 1. bölümünde Kol-1'in büyümesinin Kol-2'ye olan taleple sınırlı olmadığını, ama belli bir yere kadar Kol-2'den bağımsız olarak ilerlediğini, dahası kapitalizmin teknik alanda sürekli devrim yapma eğilimi yüzünden Kol-1'in Kol-2'den *daha hızlı* büyümesinin «kapitalizmin genel yasası» olduğunu ileri sürdüğünde Lenin, bu ihtimalden söz etmişti. 2. Dünya Savaşı'nı izleyen dönemde oluşan büyüme hareketinde, bu durumların etkisini gelecek bölümde göreceğiz.

Geniş silahlanma programlarının, büyümenin geliştiği dönemlerde Kol-1'deki ürünler için talep yarattığını unutmamalıyız. Üstelik, bu porgramlar ne Kol-1'in ne de Kol-2'nin ürün kapasitesini büyütmeden, kıyım ve yıkımın kapasitesini büyütürler. Bu nedenledir ki silahlanma yarışı ve savaş büyümenin süresini uzatabilir, ticaretin normal dönüşüm modelini bozabilir. Kamu hizmetleri ile ilgili programların da silahlanmaya benzer bir işlevi vardır. Ama bu programların silahlanma programlarına oranla daha sınırlı bir etkinlik alanı vardır. Hem de Kapitalist hükümetlerin bu tür programları finanse etme isteği (eğer olağanüstü güçlü halk baskısı ya da devrim tehdidi yoksa) daha azdır.

Yukarıda anlattığımız biçimde büyüme süresi uzatılabilirse de çok geçmeden çeşitli zorluklarla karşılaşılacağı kesindir.

İlk olarak yatırım yapılan sermayeden Kol-2'ye *hiç* pay düşülmemesi akla uygun gelmiyor. Yatırım yapılma derecesine göre, buradaki üretim kapasitesi yavaş da olsa artacak, bir aşamada da bireysel tüketim talebini aşacaktır (bireysel tüketim yeni ürünlerin reklamını yapı-

larak, taksitli satışlarla ve açıkgöz satıcılarla ne kadar desteklenirse desteklensin durum değişmez).

İkinci olarak, yatırım, Kol-1'i büyütürken kârın elde edileceği toplam sermaye stoğu da büyür. Eğer artık-değer buna bağlı olarak artmazsa, kâr haddi bundan olumsuz yönde etkilenir ve yapılacak olan yatırımlar baltalanmış olur. Nüfus çok hızlı büyüyorsa ve endüstrideki rezerv işçi ordusu tükenmez görünüyorsa, bu durumun oluşması mümkündür: Fabrikalara daha fazla emek gerektiren, daha fazla sayıda makina yerleştirilir ve her yeni işçi diğerleri kadar artık-değer üretir (bu koşullarda Kol-1'in büyüdüğü kadar Kol-2'nin de büyüme şansı vardır. Çünkü Kol-2 artan ücretler ve yükselen toplam kâr sayesinde büyüyen tüketici talebini karşılamak zorunda kalır). Ama bu, en azından endüstrisi gelişmiş olan ülkelerde kolay kolay gerçekleşmeyecek bir durumdur, çünkü daha önce gördüğümüz gibi sermaye birikimi, emek arzını aşarak büyüme eğilimindedir. Eğer sermaye stoğu yedek emek ordusunu aşarsa, bu takdirde doğacak olan emek rekabeti ücret artışına neden olur. Bu da sermayeden elde edilen artık-değerin bir bölümüne el koymaları demektir.

Üçüncü olarak, yukarıdaki ihtimali ortadan kaldırmak için yeni sermayenin eskisinden daha çok emek tasarrufu yapan bir donanıma yatırım yaptığını varsayalım. Bu durumda emek talebi sermaye donanım stoğuna oranla çok daha az artacaktır. Her işçinin «elinin altında» çok daha fazla sermaye donanımı olacaktır. Ama bu da yine, kâr haddinin değişmezliğinin yanısıra her işçinin üretkenliğinin yeteri ölçüde artmasını gerektirir. Bu arada, bu iki olgunun yüksek sermaye oranını emek oranına dengelemek için, sermayeye giden değerin payını yükseltecek biçimde birleşmesi zorunludur.

Tanınmış iktisatçılardan Kaldor bir keresinde bü-

yümeyi «atın dört engelden birinde düşmek zorunda olduğu garip engelli bir yarış»a benzetmişti. «Son engele kadar yaşamayı başarabilen ata pek rastlanmaz» diye belirtmişti.

İktisadi krizlere doğru bakış açısının, onları kapitalizmin gelişen üretim güçleri ile sermayenin kârlılığı arasındaki temel çelişkisinin kaçınılmaz bir sonucu olarak görmek değil; kendini çeşitli biçimlerde gösteren bu temel çatışmanın bir ifadesi olarak görmek olduğuna inanıyorum. İktisadi çeşitli büyümeler aynı nedenle değil, değişik nedenlerle olabilir. Nedenin ne olduğunu, söz konusu büyümenin somut koşullarını ve olaylar dizisini inceleyerek meydana çıkarabiliriz.

Bu bölüm boyunca sanki dış ticaret yokmuş, söz konusu olan ülke ihracat için değil sadece ülkesindeki piyasa için üretiyormuş gibi konuştuk. Herhangi bir somut durumda, (hem Kol-1, hem Kol-2 için) verimin bir bölümü dış talebi karşılamak için üretilir. Yani dış ticaret büyüdükçe, talep de büyür. Ama unutulmamalıdır ki söz konusu ülkelerden mal alan ülkeler, karşılığında daha fazlasını satmadan bu işi fazla sürdüremezler. Diğer ülkelere yapılan ihracat kredili ya da borç karşılığı yapılmazsa, büyümenin sürmesi için yapılan destekler geçici olmaktan öteye gitmez. Çünkü sürekli ihracat-artık-değeri ancak tersi durumda mümkündür. Ne olursa olsun, çizdiğimiz basitleştirilmiş tablo, genel olarak kapitalist dünyadan söz ettiğimizde yanlış değildir.

6. İKİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NDAN BU YANA

Modern savaş, her türlü kaynağın seferber edilmesini, emek ve üretim donanımının yer değiştirmesi için yönlendirici kararlar verilmesini, normal piyasa mekanizmasının altından kalkamayacağı bir savaş endüstrisinin kurulmasını gerektiren bir olgudur. Bunun sonucu olarak finansmanın, emeğin ve malzeme dağıtımının devlet kontrolunda olması biçiminde bir devlet kapitalizmine neden olur. Devlet piyasada tek alıcı durumuna gelir. Silahlanma ve savaş gerekleri için, ordunun ve hattâ nüfusun temel gıda ihtiyaçları için anlaşmalar yapar. Bu durum, 2. Dünya Savaşı'nda 1. Dünya Savaşı'ndakinden çok daha ileri bir dereceye ulaşmıştır.

Savaş durumundaki her yönlü üretim dürtüsü endüstrideki rezerv ordusunu tüketir, barış zamanındaki büyüme devrinde bile kolay kolay erişilemeyen tam istihdama ulaşılır. Bu koşulların büyük ücret artışlarına yol açmasını önlemek için devlet, sendikalar ve işgücü üzerinde grev hakkını askıya alma, işçi hareketini ve iş değiştirmeyi önlemek gibi çeşitli kısıtlamalar uygular. Ama yine de bu koşullar altında sınıf ilişkileri gerginleştiği için işçi sınıfına barış zamanında hiçbir şekilde hoşgörülmeyecek önemli ayrıcalıklar verilir. Aynı zamandan, büyük iş çevreleri de endüstri üzerinde daha yakın bir denetim sağlarlar (maddelerin dağıtımı ve iş yönetimi). Büyük tekeller normal koşullarda yapamayacakları şekilde küçük ölçekli şirketleri kendi denetimleri altına alırlar.

Bundan dolayı, işçi sınıfının pek çok ülkede 2. Dünya Savaşı'ndan oldukça kuvvetlenmiş olarak çıkması hiç de şaşırtıcı değildir (ama hemen sonra planlı olarak yapılan politik ve endüstriyel bölümleme ve çatlaklarla zayıflatılmışlardır). Dünya genelinde sosyalist sektörün gittikçe büyüyen varlığının, kapitalist sektör üzerinde oldukça belirgin bir vurucu etkisi vardır. Bazı ülkelerde özellikle Fransa ve İtalya'da) komünistler, soğuk savaşın artan baskıları ve çeşitli hilelerle uzaklaştırılıncaya kadar, bakanlıklar da elde etmek suretiyle savaş sonrası hükümetlerde yeralmışlardır. İngiltere'de savaş sonrası 1945 genel seçimlerinde İşçi Partisi hükümeti başa geçmiş; 1918'de 1. Dünya Savaşı sonrasında olduğu gibi sorunları hasıraltı etmemiş, savaş sonrası yıllarını iktisadi kontrolü yeniden kurmakla harcamıştır. Bu yıllarda, işçi sınıfı üzerinde 1305 sayılı kararnameyle konulan grev yasağı gibi yaptırımlarla kontroller sürmüştür (1305 sayılı kararname 1951'de yürürlükten kaldırılmıştır). İşçi Partisi hükümeti kömürü, demiryollarını, gazı, elektriği, karayolu taşımacılığını ve çeliği, bunların yanısıra Bank of England'ı (İngiltere Bankası) devletleştirerek devletin özellikle yatırım konusunda doğrudan kontrolde bulunabileceği alanı büyütmüştür. Ama yine de bu kontrolün kapsamı abartılmamalıdır. Çünkü üretim olgusunda devletleştirilen sektör, ekonomideki üretimin ancak 1/5'i kadar pay almaktadır. Burada asıl önemli olan, devletin özellikle sermaye malları konusunda satıcı olarak ağırlığını koymasıdır (sermaye malları ağırlıktadır, çünkü devletleştirilmiş sektörün savaş sonrası on yıl boyunca geniş yatırım programları ve tüm yatırımlar genelinde ezici bir payı vardır). Konut yapımını da katarsak devlet sektörü savaş sonrası on yıl boyunca toplam yatırımın yarısına sahipti. Eğer bunlara savunma giderlerini de katarsak, devletin yaptığı harca-

malar için (bunlar genellikle yukarıda sözünü ettiğimiz Kol-1 metalarına yapılır) millî gelirin 5'te ya da 6'da birine ulaşan bir rakam elde ederim. Amerika'da bile silahlanma harcamaları, devletin genel iktisadi durum içinde önemli bir etkisi olmasına neden olur. Bu ülkede devletin mal alımları ve resmî harcamaları toplamı, gayri safi millî hasıla'nın 1/5'ine, hattâ bazı yıllar 1/4'üne eşittir. Bazıları bunun sistemde daha önce varolmayan bir denge durumu yaratan bir özellik olduğunu ileri sürmüş, devlet harcamalarının özel yatırımdaki durgunluğu karşılayacak bir «değişmez denge unsuru» olduğu konusunu uzun uzun tartışmışlardır.

Bu son nokta üzerine ne düşünürsek düşünelim, devlet kapitalizminin gelişiminin 2. Dünya Savaşı ve sonrası dönemin başta gelen özelliği olduğu rahatlıkla söylenebilir. Bunu, bu gelişmeyi yeni bir şeymiş gibi sunmak için söylemiyoruz: Aynı durum 1. Dünya Savaşı sırasında da söz konusuydu, krizin olduğu 30'lu yıllarda da devlet kontrolü vardı. Ama bu konuda 2. Dünya Savaşı bir geçiş dönemi olarak alınabilir. Bu durumdan söz ettiğimizde, 3. bölüm sonunda devlet konusunda söylediklerimizi hatırlamalıyız; yani iktisadi gücün en yüksek birikime ulaştığı aşama olan tekelci kapitalizm aşamasında devlet, hakim tekelci grupların oyuncağı haline gelir, demiştik. Bu nedenle Marksist yazarlar sadece devlet kapitalizmi terimini kullanmaz. Tekelci devlet kapitalizmi terimini tercih ederler. Bu anlamda durumun oldukça önemli bir değişim geçirdiği zannedilmemelidir: Savaş aslında, tekelci gruplar ile devlet arasında daha büyük bir yakınlık kurulmasını sağlamıştır. Downing Street'deki[1] İşçi Partisi bakanlıkları

1) Downing Street: İngiltere'de Başbakanlık ve bakanlıkların bulunduğu sokak.

ve hattâ Avam Kamarası'ndaki İşçi Partisi çoğunluğu devlet mekanizmasının, personelinin ve ona hakim olan sınıf çıkarlarının karakterini değiştirmeye yetmez.

Ortada çelişkili bir durum olduğu için, burada yeni bir belirleme yapmak yerinde olacaktır. Devletin tekelcilerin oyuncağı olduğunu ve kapitalistler arasında anlaşmazlıklara yol açmasına rağmen onların çıkarlarını koruduğunu söylemek; devletin *genel olarak sistemin işleyişini destekleyen bir politikası olduğunu* dışlamak anlamına gelmez (yani kapitalist üretim tarzına denge içinde işlemesini sağlayıcı bir politikası olduğunu). Aslında bu, sistemin en önde gelen çelişkisidir. Bir yanda tüm sistemi çöküşe götürebilecek şekilde kârlarını en üst düzeye çıkarmak isteyen grup çıkarları, bir yanda da sistemin sürebilmesi için çabalar vardır. Devletin aldığı önlemler sisteminin sürmesi amacıyla düzenlenir. Devlet zaman zaman tarafsız bir «aracı» rolüne bürünür, grup çıkarları ile yönetici sınıf arasında arabulucu olur. Hattâ gerginleşen sınıflar arası anlaşmazlıkları yumuşatmak ve arabulucu olmak yine devlete düşer. Ama bu üretim tarzı koşullarında, bu görevi yerine getirebilme ölçüsü ve yapıldığı takdirde başarı şansı oldukça sınırlıdır.

Kapitalizme dünya genelinde bakacak olursak savaş sonrası dönemde ikinci bir özellikle karşılaşırız. Bu özellik daha önce sömürge ya da yarı-sömürge olan ülkelerin millî bağımsızlık bayrağı altında, kendilerini emperyalist baskıdan kurtarıp, siyasi ve iktisadi bağımsızlıklarını kazanmalarıdır. Sosyalist Blok'a katılan Çin, bu durumun en önde gelen örneğidir. Gelişmemiş ülkeler oldukları halde kapitalist blokta kalan Hindistan, Burma ve Mısır da bu duruma örnek olarak gösterilebilir. İktisadi açıdan bu gelişme, ülkelerin (hangi koşullarda olursa olsun) dış sermayeye, devlet yönetimi ve

kontrolündeki «gelişme programlarına» karşı toplu bir harekete giriştikleri anlamına gelir. Tahmin edileceği gibi, bu duruma eskiden beri kapitalist olan ülkelerden sert tepkiler gelmiştir. Kapitalist ülkeler içinde, dış yatırımdan ve endüstriyel mallar ihraç ederek karşılığında tarım ürünleri ve hammadde alımından kâr sağlayan İngiltere bu durumdan özellikle rahatsız olmuştur. Amerika ise (Çin ve Pasifik'te olanlar dışında) bu durumdan İngiltere'den daha az etkilendi. Yatırımlarını ve denetimini Amerika kıtasında Kanada, Orta ve Güney Amerika ülkelerine; petrolü ve madenleri açısından Ortadoğu ve Afrika'ya kaydırma eğilimini gösterdi. Eğilim gösterdikleri bölgeler daha önce İngiltere tarafından paylaşılmış, hattâ önceleri «Yeni Dünya» diye nitelendirilen kendileri tarafından daha zengin ve güçlü dolar emperyalizmi ile yıkıma uğratılmış bölgelerdi.

Hindistan ve Arap Cumhuriyeti gibi 3. Dünya ülkeleri denilen ülkelerin ortaya çıkışı bağlamında, kapitalizme karşı gelişen Sosyalist Blok'un etkisini daha iyi görebiliriz. Bu ülkeler için sosyalist ülkelerin planlı iktisatları yalnız endüstrileşmeye doğru başarılı olmakta ve daha önce ulaşılmamış bir hız sağlamak konusunda örnek oluşturmakla kalmaz, aynı zamanda teknolojik ilerleme ve sermaye malları konusunda gittikçe genişleyen bir malzeme de oluşturur. Bu açıdan sosyalist iktisat, bu ülkeler için hem siyasi hem de iktisadi yönden oldukça çekici ve etkileyici bir alternatiftir.

Savaş sonrası dönemin 3. özelliği de, 1957'ye kadar 12 yıl boyunca iktisadi büyümelerin beklenmedik şekilde varlıklarını sürdürmeleridir (bu arada 1948-49'da ve tekrar 1952'de İngiltere'de, 1953-54'de Amerika'daki küçük çaplı krizler de vardır). İngiltere'de 1. Dünya Savaşı'nın hemen sonrasında başlayan büyüme 1,5 yıl sonra durdu; bunu 20'lerin ortasında bir iyileşme izledi. Ame-

rika'daki büyüme daha güçlüydü ama sonunda 1929 krizine gelindi. Bu bakımdan etkinliği, iş alanları yaratması, yatırımları ve İngiltere'de işsizlik oranının % 2'nin altında seyretmesiyle (Amerika'da işsizlik oranı daha yüksekti ama yine de % 4'ün altında seyrediyordu). 1945-57 arası 12 yıl 1. Dünya Savaşı sonrası 12 yıla oranla büyük bir fark gösterir. Bu sürede endüstriyel üretim İngiltere'de 1/3, Amerika'da ise 1/2 oranında artmıştır. Ekonomideki büyüme aşamalarının sürelerinin uzaması üzerine krizlerin geçmişte kaldığı ve kapitalizmin kâr getiren durumları kalıcı yapmayı öğrendiği konusunda tartışmalar açılmıştır.

Savaş sonrası dönemin kendine özgü karakterini belirlemek için çeşitli açıklamalar getirebiliriz. Savaşın hemen sonunda talep, savaşın eşi görülmemiş yıkımının onarılması ihtiyacıyla, tükenen mal stoklarının yenilenmesi, fabrika ve makina donanımlarının onarımı ve yenilerinin yapımı ile destekleniyordu. Amerika savaştan doğrudan etkilenmediği ve gerçekte sermaye stoğunu önemli ölçüde arttırdığı halde endüstrisi, Avrupa'da olduğu gibi çeşitli «yardım programları» adı altında onarım ihtiyaçlarını karşılamakla meşguldü. Savaş sonrası birkaç yıl boyunca tüketici malları gibi sermaye malları da ihtiyacı karşılayamıyordu. 1949'da kaynakların talebi karşıladığı duruma ulaşıldığında Kore Savaşı çıktı. Amerika'nın silahlanma harcamalarında ve stratejik önemi olan malların stoklamasında artış görüldü. İktisattaki büyümeyi yeni bir düzeye getirmesine rağmen savaş giderlerinin artması 1948'de Kore Savaşı'ndan birkaç ay önce ortaya çıkan «iktisadi durgunluk»tan kurtulmanın tek başına sorumlusu olamaz.

Ama Kore Savaşı'nın sona ermesiyle, 1953 yılının sonlarına doğru Amerika'da büyüme yine çıkmaza girdi. O zaman pek çok kişi bunun, hükümetin Kore Savaşı

harcamalarıyla anormal biçimde uzattığı büyümenin sonu olduğunu ve 1929'dakine benzer bir krizin yaklaşmakta olduğunu düşündü. Ama herkesi yanılgıya düşürerek, özel sektör ve iş çevrelerince yapılan yatırımlar, hem de hükümetin gittikçe azalan savunma harcamalarına rağmen, çabuk iyileşme özelliği gösterdi.[2] Bir sonraki yılın sona ermesinden önce iki ya da üç yıl süren yeni bir büyüme başladı. Bu büyüme temelde, sanayi şirketleri tarafından yeniden düzenleme ve yeni kuruluş yatırımlarma gidilmesinin, kamu hizmetlerinin yeniden yürürlüğe girmesinin ve buna benzer şeylerin büyümesiydi.

Bu büyüme imalattaki üretim kapasitesini yaklaşık % 13 oranında arttırdı. Bu arada İngiltere'de de (yalnızca hükümetin para politikasıyla kısıtlanabilen) oldukça fazla yatırım etkinliği vardı. Bu durum Batı Avrupa'daki kapitalist ülkelerde, özellikle Batı Almanya'da da sürüyordu. İngiliz imalat endüstrisindeki üretim kapasitesi artışı, 1958'de üç yıl öncesine oranla % 10 artmıştı.

Bu büyümenin akılcı bir açıklaması, yazarın daha önce başka bir eserinde[3] belirttiği gibi 1950'lerin daha önce sözünü ettiğimiz teknolojik devrimlerden birine tanık olmasıdır. Teknolojik devrimin modernleşmeye etkisi olmuş, yatırımlara güçlü bir destek olmuştur. Bu aşamada, aslında, 5. bölümün sonunda sözünü ettiğimiz duruma düştüğümüz söylenebilir. Teknolojik yenilikler

2) (İşsizliği bir süre için % 6'ya tırmandıran) duraklama sırasındaki yatırım düşüklüğü, temelde mal stoklarına yapılan yatırımların düşmesidir. Fabrikalara ve donanıma yapılan yatırımların değil. Bu arada tüketimdeki bireysel harcamalar şaşırtıcı bir duraklama göstermiştir. 1948-49'daki durgunluğun aksine, bu seferkinin diğer ülkeler üzerinde önemli bir etkisi olmamıştır.

3) *Marxism Today*, Aralık 1957.

dönemi, üretim güçlerinin otomasyon olarak nitelendirdiğimiz gelişmeye ulaştığı önemli aşama ile bağlantılı olarak ortaya çıkmıştır.[4] Daha 1. Dünya Savaşı sırasında üretim tekniğinde toplu üretim (mass production) adı verilen üretim biçimine olanak sağlayan bir seri değişim uygulanmağa başlamıştı. Bu değişimler Amerikan endüstrisinde 1920'lerde, sermaye malları üretimindeki hızlı artış ile de yakından bağlantılıdır. Sanırım bu durum, 1950'lerdeki otomasyon biçimine geçiş aşaması olarak alınabilir. Bir önceki aşamadan, otomasyon aşamasına geçiş oldukça önemlidir : Çünkü otomasyon elle yapılan işten makinalaşmaya geçmek ya da üretimin montajla gerçekleşmesi değil, üretim işlerindeki ayrıntılı kontrolün modern elektronik araçlar ve feed-back (geri besleme) mekanizmalarıyla yönetimine geçmek demektir. Otomasyon dönemini, niteliksel bir «sıçrama» ya da üretim güçlerinin değişim aşaması olarak görebiliriz. Otomasyonun üretimde ve üretim ilişkilerinde, o dönemde algılandığından çok daha yıkıcı bir etkisi olmuştur.

Savaş Sonrası kapitalizmi için, İşçi Partisi'nde ve parti dışmda açılan tartışmalarda birçok kişi, kapitalizmin geçirdiği değişimlerin onu bambaşka bir şekle dönüştürdüğünü ve bu yeni şeklin kapitalizmin geleneksel tanımıyla bile uyuşmadığını tartıştılar. Bir Amerikan ya-

4) 50'lerde İngiltere, Amerika ve Batı Almanya'da verimin iş alanlarından daha hızlı büyüdüğünü unutmamalıyız. Çalışan kişi başına düşen ürün oranı 1950-56 arası İngiltere'de % 12, Amerika'da % 16, Batı Almanya'da % 35 artmıştır. (T. Balogh, *(Oxford Economic Papers*, sayfa 220, 228) Ayrıca istihdamda tam kapasiteye ulaşılması nedeniyle tüketim talebinin de büyüdüğü unutulmamalıdır. Örneğin, 1947-57 yılları arasında reel ücret-gelirleri İngiltere'de %. 15, Amerika'da da çok daha fazla artmıştır.

zarı *«20. yy. Kapitalist Devrimi»* isimli bir kitap bile yazdı. 1920'lerdeki büyüme sırasında bazılarının, sınırsız iktisadi gelişmenin etkisiyle kendilerinden geçerek, hiç düşünmeden «Amerikan yüzyılı»ndan söz etmeleri gibi 1950'lerde de kapitalizm ve onun «serbest girişim» sisteminden artık krizlerden kurtulmasını öğrenmiş, sürekli teknik yenilikler üreten bir makina diye söz edilmeye başlamıştı. Bu sözler, çok alçak perdeden de olsa İngiliz işçi hareketinden bile yankılanmaya başlamıştı. Örneğin, *«Fabian'cı Yeni Denemeler»* adlı kitabında Mr. Crosland sorunu şöyle koymuştur: «Artık kapitalizmin bütünüyle değişik bir sisteme dönüşen bir başkalaşım geçirdiği açıktır. Bu da geleneksel sosyalist çözümlemelerin yeniden gözden geçirilmesini gerektirecek.» (say. 35.) Mr. Strachey, *«Çağdaş Kapitalizm»* adlı eserinde Mr. Crosland kadar ileri gitmemekle birlikte şöyle demiştir : «Endüstrisi gelişmiş ülkelerde, günümüzdeki sistemin, yani kapitalizmin yeni ve farklı bir aşaması yaşanmaktadır. Eski aşamanın-gelişme yasaları yeni aşamada artık bütünüyle uygulanamamaktadır.» (sayfa 25-26).

Devlet kapitalizminin saydığımız eğilimlerinin dışında (ne kadar önemli olursa olsun, «değişim» ve «yeni aşama» tartışmalarında bunlar hayati bir önem taşımazlar) bu tür iddiaları haklı çıkarmak için iki neden ileri sürülmüştür.

İlk olarak, son yıllarda ortaya çıkan «Yönetimsel Devrim» olgusu var. Tartışmalar, Amerika'lı James Burnham'ın çok alıntı yapılan *«Yönetimsel Devrim»* adlı kitabından kaynaklanmaktadır. Kitabın ana konusunu, gücün, iki savaş arasındaki dönemde, kapitalistlerin elinden büyük endüstriyel ve mali ortaklıkların başına geçen ücretli yöneticilerin eline geçmesi oluşturmaktadır. Bu yöneticilerin, üretim politikasını yönettikleri şir-

ketlerin sermayesinde payları yoktur. Bu düşünce ile desteklenerek, Berle ve Means'ın Amerika'nın en büyük 200 şirketinde yaptıkları çok bilinen araştırmalarına başvurulmuştur. Araştırmada, şirketlerdeki mülkiyet sahiplerinin görevle ilgilerinin kesildiği, denetim ve hakimiyetin 'azınlık denetimi'ne geçtiği görülmektedir, (azınlık kontrolü, şirketleri sermayede payı yok denecek kadar az olanların kontrol etmesi demektir). Kapitalistlerin işle ilgilerinin kesilmesinin oldukça belirgin olduğu ve, en azından geçen yüzyıla oranla çok daha fazla «görev başında olmayan» kapitalist olduğu doğru olsa da, yine de bu olgu fazlaca abartılmıştır. Kapitalistlerin görevle ilgilerinin kesilmesi durumu bir genel özellik olmaktan henüz çok uzaktır. «Azınlık kontrolü» olsa bile (her zaman vardır) bu, kontrolün kapitalist olmayanların elinde olması anlamına gelmez. Hele kontrolünde bulunduranların ayrı bir sınıf oluşturduğu ya da onların politikasmm kâr güdüsü dışında bir güdü tarafından yönlendirildiği anlamına hiç gelmez. Zaten Berle ve Means'ın materyali üzerine yapılan ve Geçici Ulusal Ekonomi Komitesi'nce yayınlanan bir raporda, kontrolün çok az ortaklık payı olanların elinde olduğu durumların sayısının, tahmin edildiğinden çok daha az olduğu görülmüştür.[5] Amerika'daki en büyük şirketlerin % 85'i üzerinde yaptığı çalışmasının ışığında Prof. Sagrant Florence, «Büyük şirketlerdeki 20-30 bin hissedardan ortalama 20'si kararlarda 1/3 oranında söz sahibidir.» der ve şöyle sürdürür : «Yönetimsel devrimin, zaman zaman düşünüldüğü (ya da düşüncesizce söylenildiği) oranda

5) Geçici Ulusal Ekonomi Komitesi tutanakları. No. 29, sayfa 56-57 ve 104. Paul Sweezy konuyu tümüyle «*Tarih Olarak Günümüz*» adlı kitabında tartışmıştır. Aynı yazarın «*İncelemeler*» adlı kitabına da bakılabilir. Sayfa 350-351.

varolmadığı konusundaki inancımızı destekleyecek kanıtlar vardır. Pek çok şirket ya da ortaklıklarda, şirket politikası üzerine son karar büyük hissedarlardadır.»[6]

İkinci olarak, gelirin işçiler yararına radikal bir biçimde dağıldığını ileri süren «gelir devrimi» denilen bir olgu vardır. 1. ve 4. bölümlerde gördüğümüz gibi ücretler 1930'lardan beri hem somut olarak hem de göreceli olarak artmıştır. Ama artıştan sözedilirken nedense savaş sırası ve sonrasının özel koşulları pek dikkate alınmaz. Aslında ücretlerdeki artış, «gelir devrimi» gibi abartılmış deyimlerle betimlenecek kadar fazla değildir. Büyük değişim diye sık sık ileri sürülen, *kişisel* gelirlerdeki ücretlerin payının değişimidir. Bu belirleme, daha önce gördüğümüz dağılmayan kâr'ı dışarda bırakır. *Sınıf* olarak kapitalistlerin gelirinin bir parçası olan dağılmayan kâr savaştan bu yana önemli ölçüde artmıştır. Ücretlilerin millî gelir üzerindeki payı, savaş öncesi dönemden beri % 3'ü geçmemiştir. 1938-47 yılları arasında gelir sahiplerinin üst % 1'nin (yaklaşık 200 bin aile) toplam kişisel gelir *artı* dağılmamış kâr oranındaki payı, vergilendirilmemiş haliyle % 20'den % 19'a, *vergilendirilmiş* haliyle % 15'ten % 11'e düşmüştür. Yüksek gelirlilerin % 25'inin payı vergilendirilmemiş haliyle % 60'tan % 57'ye, *vergilendirilmiş* haliyle % 55'ten % 49'a düşmüştür. Tüm düşük gelirlerin yarısına gelince, onların payı vergilendirilmemiş durumda hiçbir gelişme göstermez, *vergilendirilmiş* durumda ise gelirlerinde sadece % 27'den % 30'a bir artış vardır. ABD'de ise tüm gelir sahiplerinden alt 3/10'unun toplam gelir içindeki payları azalma göstermiştir.

Yüksek gelirlilerin paylarındaki azalmayı gösteren

6) İngiliz ve Amerikan Endüstrilerinde İşleyiş Mantığı, sayfa 193.

rakamlar abartılı olabilir, çünkü bu rakamlar ne sermaye kârlarını ve onlarından yapılan harcamaları, ne de savaş sonrası dönemde alışkanlık haline gelmeye başlayan şahsi harcamaların «gider» hanesine yazıldığını dikkate almaktadır. Aynı konuda Amerika'daki rakamları değerlendirirken, bu ülkede vergi kaçırma ve her türlü harcamaların gider hanesine yazılması özelliklerinin çok önemli yer tuttuğunu unutmamalıyız.

7) Dudley Seers, *Oxford İstatistik Enstitüsü Bülteni*, Eylül 1949, Sayfa 262.
8) Gabriel Kolko, *Üniversiteler ve Sol Dergisi* No: 2

Kapitalizmin Dünü ve Bugünü

MAURICE DOBB

İngiliz iktisatçısı Maurice Dobb'un bu çok bilinen el kitabı ilk kez 1958 yılında yayımlandı. 1973 yılında yazar tarafından yeniden gözden geçirildi. 1977 yılında yapılan 11. baskısından Türkçeleştirdiğimiz kitapta Maurice Dobb, kapitalizmin 16. yüzyılda başlayan ve 19. yüzyılda doruğa çıkan tarihsel gelişimini özetliyor. O günden bugüne modern emperyalizmin gelişimini ve sorunlarını, Marx ve Engels'in çözümlemelerini aşarak, hem onların klasik çalışmalarının ışığında, hem de çağdaş iktisat teorilerinin bakış açılarını dikkate alarak değerlendiriyor.

İletişim Yayınları • Politika Dizisi • ISBN 975-470-034-f